

 magazine

impact

Een uitgave van ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld

MAART 2022 - NR. 1

KOLONIALE ERFENISSEN

HIËRARCHIE VAN LEED

Interview met Dirk Wepster

ONDERBELICHT

De verzetsvrouwen van bioscoop Kriterion

KOLONIALE SPOREN IN NAMIBIË

Restitutie schedels Herero- en Namaslachtoffers

Inhoud

17 'Alsof er een heerlijke, fijne, goede oorlog bestaat!'

4 Interview NIOD-directeur Martijn Eickhoff

10 Eerherstel voor de 'verzetsmeisjes' van bioscoop Kriterion

14 Trauma als koloniale erfenis

22 Diepe koloniale sporen in Namibië

42 Koloniaal verleden in de behandelkamer

32 Tentoonstelling ONS LAND, dekolonisatie, generaties, verhalen

EN VERDER

- 8 **COLUMN**
Laure Lambert: Grietje
- 16 **COLUMN**
Jackie June ter Heide: Alles oké
- 21 **COLUMN**
Nienke Smit: Mijn eigen ongemak verdragen
- 27 **DOORWERKING**
Verhalenwedstrijd: De oorlog dichtbij
- 30 **PODCAST**
Podcast: Moreel Trauma
- 31 **LEESTIPS**
- 35 **BOEKEN**
- 39 **NtVP**

Redactioneel

De titel van deze editie van *Impact Magazine* is 'Koloniale Erfenissen' en dat is niet toevallig. De presentatie van het grote dekolonisatie onderzoek op 17 februari j.l. heeft ons geïnspireerd om het onderwerp over de erfenis van ons koloniale verleden in een wat breder perspectief te zetten.

Het magazine opent met een terugblik op de presentatie van het onderzoek door Martijn Eickhoff, sinds september directeur van het NIOD en als wetenschappelijk onderzoeker betrokken geweest bij het dekolonisatie onderzoek. Verder kunt u een stuk lezen dat geschreven is door documentair fotograaf Suzanne Liem die met haar werk over de erfenis van Nederlands-Indië, de onafhankelijkheidsoorlog en de dekolonisatieperiode, mensen zodanig probeert te raken dat zij zich meer in het verleden gaan verdiepen.

Dirk Wepster, gepensioneerd psychotherapeut bij ARQ Centrum'45, werkte gedurende tientallen jaren met mensen uit voormalig Nederlands-Indië en vertelt over zijn ervaringen tijdens de behandelingen.

Van een andere orde is het interview dat journalist Inge Schouten had met historica, schrijfster en kunstenaar Leonor Faber-Jonker en met de Namibische historica Martha Akawe. Zij vertellen over de genocide door Duitse koloniale troepen, die plaatsvond tussen 1904 en 1908, in het huidige Namibië en de gevolgen die hiervan nog steeds merkbaar zijn.

In dit nummer vindt u ook de voorlopig laatste column van Jackie June ter Heide, klinisch psycholoog bij ARQ Centrum'45 en de afgelopen 3 jaar onze vaste columnist. Gedurende deze jaren heeft Jackie June ons telkens weer verrast, ontroerd en verblijd met haar originele en persoonlijke columns. In Nienke Smit, klinisch psycholoog en coördinator van de gezinskliniek van ARQ Centrum'45 in Oegstgeest, menen wij een waardig opvolger gevonden te hebben. Een eerste column van haar hand kunt u in dit nummer lezen.

Ellen Klaassens – Hoofdredacteur Impact Magazine

impact magazine over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen

Impact informeert, agendeert en discussieert over de psychosociale gevolgen van ingrijpende gebeurtenissen op zowel mensen, organisaties als samenleving. Het magazine is gericht op mensen die zich beroepsmatig bezighouden met de psychosociale gevolgen van rampen, crisis, oorlog en geweld, zoals hulpverleners, onderzoekers en beleidsmakers. Daarnaast focust Impact zich op een brede groep professionals en anderen met interesse in terugkerende actuele thema's als psychotrauma, psychosociale hulp na rampen en crisis als ook oorlog, vervolging en geweld.

Impact is een uitgave van ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld en wordt mede mogelijk gemaakt door het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) en de Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma (NtVP).

Abonnement Impact komt vier keer per jaar uit, een jaarabonnement kost € 27,50. Abonneren kan door een mail te sturen naar impactredactie@arq.org

Redactie Ellen Klaassens (hoofdredacteur, Lucia Hoenselaars, Bart Nauta en Onno Sinke

Redactie coördinatie Marleen van de Ven

Redactieadres Nienoord 5, 1112 XE Diemen

Contact Tel. 088-3305190, e-mail: impactredactie@arq.org

Uitgave 6de jaargang, 2022 - nr. 1

Oplage 1.100 exemplaren

Vorm en productie Bruksvoort Design

ISSN 2543-2591

Interview Martijn Eickhoff

‘Empathie is de eerste stap voor begrip’

Foto Robin Aylsha Clemens

Martijn Eickhoff

Sinds september 2021 is Martijn Eickhoff directeur van het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies. Daarnaast was hij als onderzoeker betrokken bij het onderzoeksprogramma ‘Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië, 1945-1950’, waarvan de resultaten in februari 2022 zijn gepresenteerd. Ilse Raaijmakers spreekt Martijn de dag na de presentatie van de onderzoeksresultaten waaruit blijkt dat stelselmatig en wijdverbreid extreem geweld is gebruikt door Nederlandse militairen. Een gesprek over het onderzoek, postkoloniale discussies en zijn plannen voor het NIOD.

Door Ilse Raaijmakers

Hoe kijk je terug op gisteren?

‘We hebben enorm toegewerkt naar deze dag. Als NIOD in samenwerking met het KITLV en NIMH [de drie instituten die het onderzoeksprogramma hebben uitgevoerd, red.] hebben we geprobeerd onze boodschap zo helder en zorgvuldig mogelijk te brengen. Aan de ene kant met empathie en begrip voor de gevoelens die bij verschillende maatschappelijke groepen in Nederland en ook buiten Nederland leven. Aan de andere kant hebben we een boodschap gebracht die misschien lang niet bij iedereen welkom is, maar die wel voortkomt uit inzichten die er al waren, en die we verder hebben verdiept en gepreciseerd.’

Ik maak wel eens een onderscheid tussen de feitelijke werkelijkheid en de beleefde werkelijkheid die voor iedere betrokkene anders kan zijn. Heb je aan beide recht proberen te doen?

‘Dat is meteen een hele ingewikkelde discussie die je aansnijdt.’

Hoezo?

‘Je lijkt te verwijzen naar onze positie ten opzichte van mensen die last hebben van een oorlogsverleden. Als je die wilt helpen als psycholoog dan heb je een andere rol dan wanneer je als historicus met datzelfde oorlogsverleden bezig bent. Als historicus snijd je soms meer-

Het gebouw van het NIOD aan de Herengracht in Amsterdam.

‘Als historicus snijd je soms meerdere perspectieven aan en die kunnen voor betrokkenen pijnlijk zijn’

dere perspectieven aan en die kunnen voor betrokkenen pijnlijk zijn. Ik weet niet of een psycholoog dat meteen ook zou doen. Wij hebben in die zin een ingewikkelde positie. We zijn geen hulpverleners. Het is goed dat bij de presentatie werd gemeld dat je bij Pelita terecht kon als je je verhaal kwijt wilde en dat er een begeleidend programma is waarbij ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolgning en Geweld, Stichting Pelita en het Nederlands Veteraneninstituut samenwerken rondom de vraag “Wat betekent dit voor mij?”. Dit soort flankerende initiatieven zijn heel belangrijk. Maar het is niet primair onze verantwoordelijkheid als historici. Je hoopt natuurlijk wel dat heldere historische analyses een zekere rust geven aan direct betrokkenen.’

Jullie onderzoek is van meet af aan gepaard gegaan met veel emoties. Hoe ga je daar als onderzoeker mee om?

‘Ik denk dat iedere onderzoeker op andere momenten

daarmee geconfronteerd wordt. Ik heb zelf tijdens een interview in Indonesië met twee slachtoffers gesproken van de wat wij in Nederland de “bloedbruiloft” van Cilacap noemen. Daar besepte ik hoezeer hun levens getekend zijn door dat Nederlandse geweld. Er werd mij ook verteld dat ik de eerste Nederlander was waarmee ze spraken sinds dat gebeurd was. Dan kijk je wel even anders naar jezelf als Nederlander, en het gevoel dat je persoonlijk onschuldig bent. Het kwam toen bij mij enorm binnen. De emoties die je dan voelt moet je natuurlijk niet leidend maken voor je onderzoek, maar het maakt je wel sensitief voor wat de implicaties zijn van wat je aan het onderzoeken bent. Je hebt het over mensen die oorlogservaringen hebben. Daar moet je je rekenschap van geven, als individu en als wetenschapper. Zo heb ik dat toen ervaren. Ik heb de twee informanten op persoonlijke titel nog aangesproken over hoe bijzonder ik het vond dat ik hun vertrouwen kreeg.’

Je bent ook als onderzoeker ook een mens met emoties.

‘Absoluut. Ik denk dat dat voor alle onderzoekers geldt. Dus als je me vraagt hoe voel je je de dag na de presentatie van de onderzoeksresultaten dan is dat tweeledig. Er is natuurlijk een soort euforie, maar tegelijk besef je

dat het gaat over oorlog en over leed van mensen. Het is ondertussen ruim zeventig jaar geleden maar ik heb me gerealiseerd: dat is nog helemaal niet zo lang geleden voor een oorlog. Die sporen zijn er gewoon nog. Ongeveer 1,5 tot 2 miljoen mensen in Nederland hebben banden met Indonesië. Wat we hebben gedaan raakt heel veel mensen.'

Begin 2019 schreef je met Anne-Lot Hoek een opiniestuk in NRC waarin je opriep om meer naar Indonesische stemmen te luisteren. Gebeurt dat nu?

'Het kan altijd beter. Ik denk wel dat we een stap hebben gezet in de goede richting. De multiperspectiviteit die we hebben bepleit wordt meer en meer toegepast. Je ziet het bijvoorbeeld bij de tentoonstelling *Revolusi* in het Rijksmuseum, die heeft nota bene een Indonesische titel. Dat vind ik een heel duidelijk signaal dat er iets aan het kantelen is in Nederland.'

In een nog ouder opiniestuk in NRC dat je schreef met Marieke Bloembergen was je juist heel kritisch op het Rijksmuseum.

'Wij hebben destijds na dat stuk over de musealisering van het koloniale verleden in het heropende Rijksmuseum een gesprek gehad met conservatoren. Toen hebben we gezegd: waarom laten jullie geen Indonesische kunst zien over de revolutie? Dat is van belang om beseft op te roepen bij het Nederlandse publiek dat er ook een andere kant van het verhaal is. In de tentoonstelling *Revolusi* is daar nu een hele zaal aan gewijd. Ik vind dat prachtig. Er stond in *NRC* een recensie van *Revolusi* met als kritiek dat het wel heel erg inzet op sympathie. Ik moet zeggen dat ik dat juist de kracht van de expositie vind. Dat is wat mij betreft ook een van de belangrijkste doelen van geschiedschrijving: dat je empathie ontwikkelt voor mensen in andere situaties.'

Waarom is empathie zo belangrijk?

'Waarom zou je daar geen interesse in willen hebben? Empathie is de eerste stap voor begrip. Historisch begrip is niet alleen gebaseerd op kennis van sociaaleconomische en politieke structuren en ontwikkelingen, maar ook op empathie. Als je je als samenleving rekenschap wilt geven van je betrokkenheid bij een koloniale oorlog dan denk ik dat empathie voor alle betrokken partijen heel belangrijk is. Inzicht in culturele verschillen is daarbij cruciaal.'

Postkoloniale discussies

Wat zijn langetermijn effecten van kolonialisme?

'De politieke dekolonisatie van Indonesië en andere

voormalige Nederlandse koloniën heeft niet meteen betekend dat we op cultureel-sociaal gebied los zijn geraakt van de patronen die bij het koloniale systeem horen. Ik heb het idee dat het besef daarvan zich met golfbewegingen opdringt aan onze maatschappij. Gloria Wekker heeft het aangeduid als "het cultureel archief". Dat omvat het hele reservoir van associaties die een racistische connotatie hebben die in al die jaren dat Nederland een koloniaal rijk was zijn opgebouwd. Het is heel ongrijpbaar en lastig om daar je vinger op te leggen. Maar ik ben er zelf wel van overtuigd dat het bestaat. Het is een realiteit dat allerlei racistische stereotypen in onze samenleving nog een plek hebben en zich manifesteren. Ik vind het belangrijk om hier in onderzoek aandacht voor te hebben. Racisme zit vaak in kleine dingen verborgen maar heeft enorme gevolgen voor mensen. Je moet er alert op zijn, je moet er sensitief voor zijn en je moet aanvaarden dat mensen je af en toe confronteren met dingen die je zegt en doet die pijnlijk voor hen zijn, maar dan kun je daar wel een les uit trekken.'

'Je hoopt natuurlijk wel dat heldere historische analyses een zekere rust geven aan direct betrokkenen'

Hoe ziet dat er voor jou in de praktijk uit?

'Neem bijvoorbeeld het gebouw waarin wij werken. Het NIOD is gehuisvest in een pand dat is gebouwd door de rijke planter Jacobus Nienhuys uit Noord-Sumatra. Zijn vermogen is vergaard door zogenoemde 'koelie'-arbeid (zware en onderbetaalde lichamelijke arbeid, red.). Eerst was het niet echt een issue, maar op een gegeven moment zijn we ons er actiever toe gaan verhouden. Mijn ambitie is wel om dat nog meer te gaan doen. We zijn bezig met het voorbereiden van postkoloniale rondleidingen door dit gebouw.'

Wat is een postkoloniale rondleiding?

'Dat je dus niet alleen iets vertelt over de stijl en de architect, maar ook over de bewoner en de manier waarop die aan zijn geld is gekomen. Met welk geweld ging dat gepaard? Hoe zag het leven van de betrokken contractarbeiders, die toch een soort loonslaven waren, eruit? Dat je dat soort perspectieven onderdeel maakt van een verhaal over een gebouw aan de gracht waar het NIOD in zit.'

Wat zijn de grootste uitdagingen om academisch onderzoek te dekoloniseren?

'Er is allereerst discussie over hoe je dat doet. Het

Gespreksleider Hans Goedkoop in gesprek met historicus Remy Limpach tijdens de presentatie van de resultaten van het onderzoeksprogramma 'Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië 1945-1950'.

gaat dan ook over wetenschappelijk gezag. Wie heeft toegang tot archiefmateriaal? Wie heeft het recht om daar conclusies aan te verbinden? Besef je voldoende hoezeer koloniale archieven de koloniale verhoudingen weerspiegelen? Daar moet je constant scherp op blijven. Wat ik ook altijd belangrijk vind is dat je daadwerkelijk andere mensen de ruimte wilt geven. Voor mij is samenwerking met partners uit landen die gekoloniseerd zijn geweest een heel belangrijke manier. Er is discussie over of die samenwerking ooit gelijkwaardig kan zijn. Ik zie eigenlijk geen alternatief, maar ik heb wel geleerd dat je dit dan ook met je partners bespreekt. Hoe doen we dit nou deze samenwerking? Wat is er voor jullie belangrijk? Dat levert heel spannende discussies op.'

Wat is het belangrijkste dat je hebt geleerd in de samenwerking met Indonesische collega's?

'Dat goede bedoelingen niet voldoende zijn. Je moet af en toe echt flink incasseren en veel luisteren. Je kan wel zeggen: "We willen samenwerken, dit is mijn plan." Maar je moet dus écht samenwerken en vragen: "Wat is jullie plan?" Ik heb in het verleden wel eens simpelweg mijn plan gepresenteerd. Dat doe ik nu niet meer zo.'

Toekomstplannen als directeur

Zie je voor het NIOD een rol weggelegd in het postkoloniale debat?

'Onze kernopdracht is altijd geweest de bestudering van de Tweede Wereldoorlog, Jodenvervolgung, bezettingsgeschiedenis. Maar daarnaast verrichten we al minstens twee decennia genocidestudies en massaal

'Racisme zit vaak in kleine dingen verborgen maar heeft enorme gevolgen voor mensen'

geweld studies. Zonder onze kerntaken te verloochenen denk ik dat we ons nog meer moeten openstellen voor allerlei vormen van massaal geweld wereldwijd en de impact daarvan. Dat is de belangrijkste bijdrage die we aan dat debat kunnen leveren. In Duitsland is momenteel een debat gaande – de *Historikerstreit 2.0* – over de samenhang tussen de Holocaust, imperialisme en koloniale misdaden. Er bestaat daar een angst dat deze verbreding de betekenis van de Jodenvervolgung relativeert. Ik begrijp dat en je moet het goed in de gaten houden. Maar wat mij betreft heeft het NIOD de afgelopen

jaren goed laten zien hoe de onderzoeksvelden, en de daarmee verbonden herinnering, elkaar juist kunnen versterken.'

Wat zijn jouw toekomstplannen voor het NIOD?

'Ik hoop dat wij voor de verschillende migrantengroepen in Nederland die geweldservaringen hebben ook een plek worden waarvan zij weten dat ze welkom zijn. Zoals we nu bijvoorbeeld onderzoek doen naar de Syrische burgeroorlog en daarover interviews afnemen. Dat we dus voor nieuwe generaties Nederlanders onze relevantie weer kunnen gaan bewijzen zonder dat we die Tweede Wereldoorlog ervaring loslaten als een centrale opdracht. De Tweede Wereldoorlog is een cruciale ervaring voor de Nederlandse maatschappij die we niet zozeer moeten koesteren maar als een soort urgente ervaring moeten vasthouden en actualiseren door bestudering, verdere contextualisering en goede toegankelijkheid van informatie.

Is er daarbij ook aandacht voor de psychosociale gevolgen?

'De doorwerking van oorlog door generaties heen is een integraal onderdeel van ons onderzoeksprogramma. Als je de gevolgen, de impact van oorlog op de maatschappij en op mensen bestudeert is altijd een langere termijn cruciaal. Er komt natuurlijk vanuit Platform WO2 een themajaar 'Leven met oorlog' aan dat daarover gaat. Het NIOD doet daar ook aan mee.'

Ilse Raaijmakers – Historicus, werkte tot 1 maart 2022 als senior beleidsonderzoeker/adviseur bij ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolgung en Geweld.

Een tijdje geleden ontmoette ik in het Nationaal Archief een meisje, Grietje. Zij was er op papier, ik zat achter een tafeltje naar haar naam te kijken. 'Grietje, geboortjaar 1729, 100', stond er. Het stukje papier waar ik naar keek dateerde uit 1735. Mijn hoofd maakte een snel rekensommetje: zes jaar was ze. Ik stelde me haar voor in een schattig jurkje, spelend en lachend met andere kinderen. De kop onder haar naam was echter meteen ontvullend: 'volgt het gereedschap der slaeven.'

Grietje

Grietje is een van de 142 namen op de inventarislijst van plantage Crawassibo in Suriname.

Mijn ontmoeting met Grietje gebeurde tijdens het onderzoek

voor FAR TOO CLOSE, een podcast over het koloniale verleden van zes gebouwen in het Universiteitskwartier in Amsterdam. Ik maakte deze podcast samen met Maartje van Bennekom, Maaïke de Kleijn en Iris van der Werff. Iedere aflevering duiken we in de geschiedenis van een gebouw waar de UvA vandaag de dag in huist en gaan we in gesprek met een expert over de doorwerking van het koloniale verleden.

Tijdens ons onderzoek naar één van die zes gebouwen, het Binnengasthuis, stuitte we op het verhaal van Grietje. Waar nu het Binnengasthuis staat, stond vroeger het Oudezijds Heerenlogement, een voorname herberg. Op de binnenplaats van het gebouw vonden van tijd tot tijd ook veilingen plaats. Je kon er schilderijen of meubels kopen, maar ook hele plantages. Zo werd op 6 december 1745 plantage Crawassibo geveild. Bij de verkoop werd telkens een inventarislijst opgesteld. Op die manier wist de koper, die zelf nooit voet zette op de plantage, wat hij kocht.

Zo zat ik dus een aantal maanden geleden te kijken naar een inventarislijst waar tussen de paarden en huizen ook 142 mensen op staan. Naast de namen en geboortedata staat ook telkens een cijfer. Grietje was honderd gulden waard volgens de lijst. Bij sommige namen stond 'ziek' of 'oud', die haalden de honderd gulden niet. Mensen werden ontmenselikt, gereduceerd tot koopwaar. En ergens aan de andere kant van de wereld verdiende de koper van de plantage geld met de winst van hun gratis arbeid.

Grietje zette me aan het denken. Worden we vandaag niet nog steeds rijk door de uitbuiting van mensen duizenden kilometers verder? Maar kunnen we dit verleden wel op die manier vergelijken met het heden? We gingen erover in gesprek met dr. Jill Coster van Voorhout. Zij doet onderzoek naar hedendaagse mensenhandel en gaf ons de bevestiging: 'Ja, het is helaas vergelijkbaar. Het is niet omdat je juridisch iets afschaft, dat de praktijk niet meer dezelfde kan zijn.'

Binnenplaats van het Oudezijds Heerenlogement, 1774.

Inventarislijst van de plantage Crawassibo uit 1735. Bij nummer 13 staat vermeld: Grietje, geboortjaar 1729, 100.

Ik heb nog vaak aan Grietje gedacht sinds onze ontmoeting in het archief. Wanneer ik weer in de verleiding kom door de reclame van dat ene veel te goedkope jurkje, denk ik nu soms: misschien toch maar niet. Want het is zoals Jill ons vertelde: 'De situatie van iemand als Grietje hoefde toen al niet, maar nu hoeft het al helemaal niet meer. En daar moeten we wat tegen kunnen doen.'

En ergens vind ik het mooi, hoe Grietjes lijden van toen kan helpen in de strijd tegen de uitbuiting van mensen vandaag. Hoe historische personages kunnen aanzetten tot reflectie op onze eigen positie in de hedendaagse maatschappij. Hoe Grietje mij bewust maakt van mijn eigen rol bij het in stand houden van systemen van ongelijkheid. Want ook al leven Grietje en ik zo ver van elkaar - in tijd en afstand - de koloniale erfenissen zijn dichterbij dan we denken: FAR TOO CLOSE.

Laure Lambert – Publiekshistorica en freelancer op het gebied van de hedendaagse omgang met het verleden

FAR TOO CLOSE

FAR TOO CLOSE is te beluisteren via je favoriete podcast app. De podcast is een productie van Laure Lambert, Maaïke de Kleijn, Maartje van Bennekom en Iris van der Werff, in samenwerking met VOX-POP, de creative space van de faculteit geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam.

Kaart van Suriname, 1737-1757

KRITERION

Het verzet van 'de meisjes'

Als historicus en bioscoopmedewerker stortte Anna Boogaard (25) zich op de roemruchte verzetsgeschiedenis van de Amsterdamse bioscoop Kriterion. Ze ontdekte hoe de verzetsvrouwen van het filmtheater onterecht uit de geschiedenisboeken zijn weggelaten. Hoog tijd voor een nieuwe blik op het verzet, schrijft Boogaard in *Impact Magazine*.

Het was 6 november 1945 en in het voormalig pand van de Joodse Handwerkers Vriendenkring vond na jaren van bezetting een galavoorstelling plaats ter gelegenheid van de opening van studentenbioscoop Kriterion. Na verschillende speeches en lofprijzingen ruiste Gisela Söhnlein (1921-2021) in een zwarte avondjurk het nieuwe podium van de bioscoopzaal op. Voor een zaal met vierhonderd genodigden, vertelde ze over haar tijd in verschillende concentratiekampen en zong ze de cabareteske liedjes die ze daar had gemaakt:

*... Nooit zal ik vergeten die schitterende pracht
Van het Ravensbrücker zomertoilet
De mode brengt ons dit jaar een blauwgrijze streep
Bij voorkeur gekreukeld en geplet...¹*

De bioscoop Kriterion aan de Roetersstraat in Amsterdam werd al snel na de opening een groot succes en

bestaat nu, 76 jaar later, nog steeds. Ook ikzelf kwam als geschiedenisstudent aan de Universiteit van Amsterdam in 2016 bij Kriterion werken. Na twee jaar ontdekte ik bij toeval de (onbekende) ontstaansgeschiedenis van het theater en besloot ik mijn masterscriptie daar over te schrijven. Dat Kriterion een bijzondere plek was wist ik al mijn hele leven door de verhalen van mijn tante en oom op verjaardagen over hun tijd in Kriterion in de jaren '90. Daarnaast is de bedrijfsstructuur van Kriterion uniek omdat sinds de oprichting alles via een democratische en non-hiërarchische structuur bepaald wordt. Hóe bijzonder het bestaan van Kriterion eigenlijk echt was, had ik tot mijn scriptieonderzoek echter nooit kunnen bedenken.

Kriterion en het verzet

Dat er op een feestelijke openingsavond van een bioscoop concentratiekamp liedjes werden gezongen,

Toch werden die 'meisjes', in tegenstelling tot de mannen, vrijwel nooit bij naam genoemd

Foto Spaarstad/ANP

Foto Nationaal Archief

Theater Kriterion, 20 december 1945

verbaasde me. De oprichting van de bioscoop was echter onlosmakelijk met de Tweede Wereldoorlog verbonden. De oprichter Piet Meerburg (1919-2010) had tijdens de oorlog zijn studie rechten stopgezet, om zich samen met een studentengroep te wijden aan het redden van de levens van honderden Joodse kinderen, door ze te laten onderduiken in Limburg en Friesland. Een maand na de oorlog richtte hij met verzetsvrienden *Kriterion* op om weer verder te kunnen met studeren en financieel onafhankelijk te blijven. Alle medewerkers waren minstens twee jaar actief geweest in het verzet, hadden ondergedoken gezeten of hadden concentratiekampen overleefd.

In *Kriterion* was de blik op de toekomst gericht en werd het oorlogsverleden niet besproken. Toch blijkt dat in eerste instantie vooral dat het dat gedeelde verzetsverleden was die de medewerkers met elkaar verbond. Oud-medewerker Matheus Wertenbroek beschreef in zijn

memoires: 'Een zekere geestelijke labiliteit en bij tijd en wijle emotionele ontledingen was dus iets waar aan men wel gewend was, waar iedereen vol begrip tegenover stond en waarin elkaar in een solidariteit probeerde te helpen.' Hoewel dus vrijwel niemand van elkaar wist wat ze in de oorlog hadden gedaan of meegemaakt, bleek de wetenschap dat iemand aan de 'goede' kant had gestaan genoeg om te zorgen voor een diepe onuitgesproken verbondenheid tussen de medewerkers.

Toch is er met dat gedeelde verleden iets opmerkelijks aan de hand. Want hoewel het verzetsverleden destijds door alle medewerkers werd gedeeld is vandaag de dag vooral de geschiedenis van de oprichter bekend. Meerburg vertelde vanaf zijn pensioen (en na de nodige therapie) in interviews veel over zijn oorlogservaringen en verzetswerk. Daarin vertelde hij over de mede-*Kriterion* oprichter Wouter van Zeytveld met wie hij het ver-

zetswerk organiseerde en sprak hij steeds weer over 'de meisjes' die het uitvoerende werk deden. Het veelvuldig gebruik van het woord 'meisjes' viel meteen op. De verzetsgroep van Meerburg bestond voor het overgrote deel uit deze 'meisjes' en de groep zou (net als Kriterion) geen hiërarchie hebben gekend. Toch werden die 'meisjes', in tegenstelling tot de mannen, vrijwel nooit bij naam genoemd.

Al snel bleek dat de 'meisjes' uit de groep van Meerburg niet de enige verzetsvrouwen die onbekend zijn gebleven. In overzichtswerken van prominente historici als Loe de Jong, ontbreken verzetsvrouwen vrijwel volledig. Na pagina's aan berekeningen van het aantal illegale werkers, wordt het aantal verzetsvrouwen door De Jong afgedaan met de opmerking: 'Ook vrouwen en meisjes, soms ook kinderen, hebben een werkzaam aandeel gehad in het illegale werk (er zijn geen cijfers):² Als er al een vrouw wordt beschreven, zijn dit vrouwen die zich uitzonderlijk hebben gedragen en meestal de oorlog niet hebben overleefd. Deze vrouwen zijn echter op één hand te tellen. Over het algemeen werden de vrouwen weggelaten uit het verhaal en ging de aandacht naar de leidinggevende mannen.

Het bleek vaak moeilijk niet met de hoofdpersonen mee te leven

In de afgelopen tien jaar zien we echter meer belangstelling ontstaan voor de rol van (leidinggevende) verzetsvrouwen. Met biografieën over Anne Marie Tellegen (Dr. Max) en Jacoba van Tongeren (code 2000) werden verzetsvrouwen voor het eerst grondig onderzocht en bleek dat ook vrouwen een leidinggevende rol hadden vervuld. Met deze nieuwe inzichten in mijn achterhoofd besloot ik mij in mijn scriptie te richten op één specifieke groep vrouwen: de verzetsvrouwen die na de oorlog bij Kriterion kwamen werken.

Verzetsvrouwen

Zonder de grote hulp van de nabestaanden zou het onmogelijk zijn geweest om de geschiedenissen van de verzetsvrouwen te ontrafelen. Hun (klein)kinderen gaven mij toegang tot persoonlijke dagboeken, brieven, foto's en vertelden mij bovendien veel van hun eigen waardevolle herinneringen aan deze vrouwen. Hoewel over de ene vrouw meer informatie bewaard is dan van de ander, bleek keer op keer dat hun rol in het verzet veel groter was dan ik me ooit had kunnen voorstellen.

De medewerksters van Kriterion bleken geen volgzaam koeriersters overgeleverd aan de leiding van mannen, zoals de bestaande literatuur veronderstelde, maar bleken veel actiever en zelfstandiger dan het woord 'koerierster' doet vermoeden. Allen deden verschillende werkzaamheden dwars door elkaar, waardoor vooral het totaalbeeld duidelijk maakt hoeveel werk de vrouwen eigenlijk deden. Zo was bijvoorbeeld Otti Lim, net als Geke Linker, betrokken bij de hulp aan honderden (Joodse) onderduikers en bracht ze daarnaast wapens, bonkaarten en tienduizenden guldens op de fiets door heel het land; maakte Marjolein Heijermans valse persoonsbewijzen en schreef ze artikelen voor de illegale pers; organiseerde Henny de Groot tientallen illegale colleges, had ze onderduikers in huis, bezorgde ze illegale kranten en regelde ze eten voor de Binnenlandse Strijdkrachten; en bespioneerde en saboteerde Willy Gijzen Duitse radio-peilwagens en zorgde ze voor onderdak en voedsel voor geheimagent Paul Peters. Het zijn slechts een paar voorbeelden, waarvan er nog tientallen te vinden zijn.

Bij hun verzetswerk maakten de Kriterion verzetsvrouwen regelmatig gebruik van hun vrouwelijkheid om zich uit benarde situaties te redden. Ze maakten zo handig gebruik van de bestaande verwachtingen van de Duitsers over 'de vrouwelijke onschuld'. De behandeling van mannen en vrouwen door de bezetter verschilde door deze verwachting enorm en is een belangrijke verklaring voor het anders straffen van de gepakte verzetsmannen en vrouwen. Zo liepen mannen grotere kans om opgepakt te worden voor tewerkstelling en werden zij bij verdenking van verzetswerk vaak gemarteld en uiteindelijk gefusilleerd. Dit terwijl vrouwen minder snel als verdachte werden beschouwd, en als ze gepakt waren, zij 'enkel' werden opgesloten of naar concentratiekampen werden afgevoerd.

Ten onrechte is op basis van cijfers van gevangenschappen en gefusilleerde verzetsleden door historici de conclusie getrokken dat vrouwen dus minder actief zijn geweest in het verzet. Hierbij erkennen zij niet dat het verschil in behandeling tussen mannen en vrouwen door de Duitse bezetter dusdanig groot was dat dit het aantal gevangenen en doden moet hebben beïnvloed. De latere medewerkers van *Kriterion* bleken zich zeer bewust van dit verschil en maakten er gebruik van. Niet voor niets werden veel koerierstaken aan vrouwen overgedragen zodat de mannen minder risico liepen om op gepakt te worden en niet voor niets reisden vooral de verzetsvrouwen met Joodse kinderen naar onderduikplekken. Verzetsvrouw Alida de Weerd zei na de oorlog in een toespraak: 'Hoe moeilijk viel het dit onderscheid tussen man en vrouw te accepteren, onszelf [als vrouw] niet te verliezen in handelingen, welke deze scheiding toch niet op kon heffen (...):'³

Invloed en verantwoordelijkheid

Hoewel ik als historicus afstand probeerde te bewaren tot het onderwerp bleek het vaak moeilijk om niet met de hoofdpersonen mee te leven wanneer hen iets ergs overkwam. Het raakte het me dan ook diep toen ik recent ontdekte dat een van de gefusilleerde verzetsmannen, Gijs Gorter (1920-1945), de verloofde en grote liefde was van de latere medewerkster en verzetsvrouw Wilhelmina Bexterman. Een goede vriend van haar herinnerde zich nog goed hoe ze 'na een plotselinge spraakwaterval van een kwartier (...) ineenstortte en bij hem ging uithuilen.'⁴ In de geschiedschrijving ontbrak het verband tussen Gorter en Bexterman volledig, terwijl er zo veel liefde tussen hen had bestaan en zij bovendien jarenlang samenwerkten in het verzet. Waar de naam van Gijs Gorter namelijk regelmatig opduikt, is de naam van Wil Bexterman bijna nergens terug te lezen. Het is daarmee een typisch voorbeeld voor hoe de geschiedenis van het verzet lange tijd verteld is: uit mannelijk perspectief.

Het onderzoeken van de medewerksters van *Kriterion* bood de mogelijkheid om op een andere manier naar de verzetsgeschiedenis te kijken. De vrouwen in mijn onderzoek bleken niet dat te doen wat mannen van hun vroegen, maar waren vaak zelfstandiger en zich bovendien bewuster van hun rol dan in de geschiedschrijving is aangenomen. Bovendien laten de geschiedenissen van de vrouwelijke medewerksters zien dat de geschiedenis vrouwen niet slechts overkwam, maar dat zij deze zelf medevormgaven. Het onderzoeken van vrouwen in het verzet laat zien dat vrouwen niet alleen actief invloed hebben op het verloop van de geschiedenis,

Bron privé-collectie familie Wertenbroek

tekening van Wil Bexterman (links onder) gemaakt door Matheus Wertenbroek.

maar daarmee ook (net als mannen) een zekere verantwoordelijkheid daarover. Alleen door de invloed op en verantwoordelijkheid van vrouwen over het verloop van de geschiedenis te erkennen, kunnen 'de meisjes' hun welverdiende plaats krijgen in de geschiedenis van het verzet.

REFERENTIES

1. Couplet 4 van 'Ravensbrück-les bains' in: *Hoor de vrouwen zingen (...)* In 'Inleiding bij de liedjes, die ik zong bij de opening van *Kriterion*' staat dat Gisela Söhnlein die avond 'Ravensbrück-les bains' voordroeg.
2. Loe de Jong *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945. Deel 7, tweede helft* (Den Haag 1976) 1050.
3. Rede gehouden door Mej. A.A. de Weerd, Praeses van de Amsterdamse Vrouwelijke Studentenvereniging, in de Aula der Universiteit op Donderdag 20 September 1945. In: *Propria Cures* 27 September 1945, Jaargang LIV, Nr. IV, archief *Propria Cures* (eigen beheer)
4. Citaat van Gellius (Gel) Meindert Roeland Hendrik Mijnlieff, (1922-2007) in *Dispuutgezelschap MARNIX 1940-1945* (Amsterdam 2008) 55.

Anna Boogaard - Historicus en werkzaam bij het Amsterdams 4 en 5 mei comité. Ze rondt momenteel de onderzoeksmaster geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam af.

‘Het niet gekend zijn heeft hen diep gekrenkt’

Beeldwerk Brulsvoort Design

De destijds aan ARQ Centrum'45 verbonden therapeut Dirk Wepster werkte tientallen jaren met mensen uit voormalig Nederlands-Indië. Zij hebben de dekolonisatieperiode aan den lijve ondervonden en moesten zien te leven met hun traumatische herinneringen daaraan. Welke ervaringen deed Webster op tijdens de behandelingen van deze groep? Wat staat hem bij en wat merkte hij van de koloniale erfenis?

Door Bart Nauta

Dirk Wepster

‘Als behandelaar ervaarde ik soms de koloniale verhoudingen onder cliënten van Centrum'45. Ik kan daar een voorbeeld van geven, wat speelde in de jaren '80. Er kwam een nieuwe cliënt in de groep. Dat was een buitenkamper en zo introduceerde hij zich ook. Hij had tijdens de Japanse bezetting dus niet geïnterneerd gezeten. Onmiddellijk kon ik in mijn ooghoeken zien dat twee kampkinderen, een Indische man en een totok, elkaar aankeken, zo van: oké, die staat onderaan de hiërarchie. De oude Indische hiërarchie van de koloniale samenleving, die voortkwam uit sociale status, ontwikkeling en de mate van verwantschap aan Nederland of aan Indonesië. De re-enscenering van koloniale discriminatie richtte zich op de buitenkamper. Dat werd me volkomen duidelijk. Hij was een “kleine Indo”, de *bung*,

Je kunt niet onderschatten hoe diep de invloed was van het koloniale samenleven

zoals je dat noemde. Hij was meer verwant aan Indonesië en stond dus laag, ergens onderaan de koloniale ladder. De meer welgestelde Indo en totok voelden zich verheven boven de kleine bung. Als therapeut moest ik me er bewust van zijn dat die koloniale ideologie doorleefde. In de groep lieten ze dat niet zo makkelijk los. Je kunt niet onderschatten hoe diep de invloed was van het koloniale samenleven.

‘Maar ook de hiërarchie van leed speelde hier een rol. Zo was Tjideng erger dan andere Japanse interneringskampen. Auschwitz stond bovenaan die ladder, want de groep was gemengd en had ook cliënten die de oorlog in Europa hadden overleefd. Die kamphiërarchie werd heel strikt geënceneerd in de onderlinge verhoudingen. Die man, dat nieuwe lid, had het maar moeilijk in de groep. Als therapeut kon je zeggen dat overleven buiten het kamp ook niet bepaald prettig was. Je moest daar als therapeut op inspelen, zodat die man niet meteen van andere groepsleden te horen kreeg dat zijn ervaringen niet zoveel voorstellen omdat hij niet in een kamp zat. Als therapeuten konden we binnen een groep erkenning creëren voor al het leed. De hiërarchie van het lijden wisten we regelmatig te doorbreken.’

‘Wat de gehele groep uit voormalig Nederlands-Indië kenmerkt is het gevoel niet erkend te zijn. In Nederland kregen zij te horen dat de oorlog in Indië van een lagere orde van ernst was dan de oorlog in Europa. Pas langzaam werd de Indische geschiedenis meer opgenomen het nationale verhaal van de Tweede Wereldoorlog. Nederlanders waren niet geïnteresseerd in hun verhaal of ze zeiden: “Oh ja, jullie hadden honger, dat hadden wij ook, maar jullie hadden het tenminste warm.” De aandacht ging onmiddellijk naar het Westerse verhaal. Het niet gekend zijn in hun Indische geschiedenis heeft hen diep gekrenkt. Zo diep gekrenkt, dat zelfs nu wij als maatschappij wel de aandacht hebben voor dat verleden, de gevoelens van krenking en de rancune niet verdwenen zijn. Als je oorspronkelijk niet gehoord bent, dan kan dat zo diep in je gaan zitten. Dan wordt het een onderdeel van je identiteit en kun je dat niet meer loslaten. Wat verder meespeelde is dat hun ontvangst hier in Nederland abominabel was.’

‘Er staat me nog een ander verhaal van een cliënt bij. Een jonge jongen die in Japanse internering had gezeten, in een krijgsgevangenkamp in Birma of Japan. Hij kwam terug uit gevangenschap en werd onmiddellijk als verkenners voor de Nederlandse troepen uitgestuurd om te ontdekken waar de *peloppers*, de Indonesische revolutionairen zitten. Reken maar na: drie jaar in het kamp, waarin hij zware mishandelingen overleefde en toen werd hij onmiddellijk ingezet in een nieuwe oorlog. Hij moest inlichtingen verzamelen over een groep, de Indonesiërs, met wie hij zich verwant voelde en die hij vervolgens moest verraden. De Nederlanders gebruikten hem. Ik heb dat verafschuwd, dat was heel erg. En hij was niet de enige die zo werd ingezet. Deze cliënt had ook kinderen en heeft die zwaar mishandeld, zoals Alfred Birney dat beschrijft in *De tolk van Java*. Toch had hij in

de behandelgroep zijn thuis gevonden. Hij werd door de andere groepsleden, onder wie veteranen, gezien en erkend, ook in zijn ouderschap. Sommigen van die veteranen hadden gediend onder Raymond Westerling. Als therapeut moest je trouwens stevig in je schoenen staan om tegen hun versie van de geschiedenis in te gaan.’

De hiërarchie van het lijden wisten we regelmatig te doorbreken

‘In Nederland en ook in het Centrum was de groep van Indische repatrianten die zo lang mogelijk in Indonesië wilden blijven het grootst, dit waren veelal de kleine Indo's. Hun scheuring met de Indonesische gemeenschap is een gruwelijke geweest. Je hoorde bijvoorbeeld dat ze als kind nog met hun Indonesische buurjongetjes hadden gespeeld, maar dat hun vriendjes tijdens de revolutie vervolgens met een speer tegenover hen en hun moeders stonden. De Indo's groeiden op in de kampen en sommigen wisten niet eens dat er een onderscheid was. Ze merkten pas dat ze Indo waren vanaf de Japanse bezetting, de Bersiap en de periode daarna.’

‘Ik denk dat zij zich nog meer miskend hebben gevoeld, niet alleen in hun oorlogsverleden maar ook in hun culturele achtergrond. Eerst in de kolonie en later in Nederland was er echt weinig begrip voor de kleine bung en zijn leefwereld. Ik kan me ergens voorstellen dat het nog steeds zo is. Hoe zwaar en moeilijk moet het zijn geweest om in een samenleving te komen waar er geen begrip is voor hun hun cultuur. De kleine bung raakte in Nederland in een nog grote socialer isolement dan de meer welgestelde Indo of de totok, want die hadden meer aansluiting bij de Nederlandse cultuur. Je zou kunnen zeggen dat de kleine Indo nog beter heeft geleerd te verdringen en verhullen. Op de *pasar malam* in Den Haag proef je iets terug van de nostalgie en van de wens hun cultuur in leven te houden. Je wordt zwaar melancholisch als je daar rondloopt, tussen de Indorock en het *potjoh-potjoh*, het Indische *linedancen*. Op dit soort gelegenheden kunnen ze hun cultuur delen terwijl ze er in de bredere maatschappij geen gehoor voor krijgen. In de groep zag ik hoe ook de kleine Indo begrip kreeg van andere groepsleden, die hetzelfde hadden gemaakt. We konden erkenning voor al het leed tot stand brengen. Hun lotgenotschap is van onschatbare waarde geweest.’

Bart Nauta - Beleidsonderzoeker/adviseur bij ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld en eindredacteur van Impact Magazine.

Op weg naar huis via de A2 moest ik huilen, ik weet niet meer waarom. Het had iets te maken met zaken in het leven die anders waren gelopen dan gehoopt. Terwijl de tranen over mijn wangen liepen zag ik in mijn linker buitenspiegel een auto naderen met blauw-rode strepen. Toen de auto parallel aan mij reed, twee of drie banen verderop, keek ik door mijn zijraam en zag dat ik het juist had. Het was een politieauto.

Schuldgevoel, zegt Frans de Waal in zijn boek *Mama's Last Hug*, is vaak angst voor straf. Het is dat gevoel dat je hebt wanneer je weet dat je iets fout hebt gedaan en wacht op de consequenties die gaan komen. Met die politieauto zo dicht in de buurt voelde ik mij preventief schuldig. Ik checkte mijn snelheidsmeter en verweet mezelf dat ik al een paar dagen de melding 'dimlicht kapot' genegeerd had. Wat is dat eigenlijk, een dimlicht, en zou dat moeten schijnen, zo 's middags op de A2?

Alles oké

Tot mijn schrik kwam de auto naast mij rijden en in mijn geestesoog zag ik het stopteken al oplichten. Ik keek opnieuw opzij met mijn betraande snoet. Er zat een politievrouw op de bijrijdersstoel die mij onderzoekend aankeek. Haar mond vormde de woorden: 'Alles oké?' Ik knikte en glimlachte, naar ik hoopte geruststellend. Niks waarmee ik het verkeer in gevaar bracht, niks waarbij de politie mij kon helpen. Zij stak haar duim op, de auto gaf gas en verdween richting Amsterdam.

Beeldwerk Bruksvoort Design

Ik werk sinds 2013 met getraumatiseerde politiemensen en alles doen ze voor mij. Voor ze naar de behandelkamer lopen halen ze mijn lievelingsthee bij de automaat. Of ze sluiten iedere traumagerichte sessie positief af met de grap: 'Nou, het was weer gezellig.' Tussen de thee en de grap in proberen ze 60 minuten lang zwetend, trillend, jankend de herinneringen te verwerken die gevormd zijn tijdens hun werk. Herinneringen aan mensen in een brandende auto, aan kinderen onder een trein, aan relschoppers die losgaan in een orgie van geweld. En dan hebben ze, tussen de meldingen door, ook nog oog gehad voor het welzijn van een chauffeur bij wie de tranen over de wangen biggelen. Hoe waakzaam en dienstbaar, vraag ik me af, kan een mens zijn?

Een paar weken na mijn rit over de A2 zag ik op LinkedIn deze post: *I remember years ago I was crying in my car at a traffic light and the girl next to me saw and mouthed 'it's gonna be okay' and I still remember that to this day. Wow, I hope that queen is doing well.* Ik zal hen niet snel vergeten, de politievrouw en haar collega die met hun auto naast die van mij kwamen rijden om te checken hoe het met mij ging. Ze zullen het niet makkelijk hebben, in deze coronatijden, met de toename van gewelddadige demonstraties en huiselijk geweld. Wauw, ik hoop dat het goed met hen gaat.

Jackie June ter Heide – Klinisch psycholoog en theoloog en als behandelaar en senior onderzoeker werkzaam bij ARQ Centrum'45

'Alsof er een heerlijke, fijne, goede oorlog bestaat!'

Al enige jaren houdt documentair fotograaf Suzanne Liem zich bezig met projecten rondom de erfenis van Nederlands-Indië, de onafhankelijkheidsoorlog en de dekolonisatieperiode. Met haar werk probeert ze mensen zodanig te raken dan zij zich meer in het verleden gaan verdiepen. Wat is Liem in haar ontmoetingen opgevallen? Welke gesprekken staan haar het meeste bij?

Door Suzanne Liem

Ibu (mevrouw) Manna, een van de weduwen uit Sulawesi, die de Staat der Nederlanden aanklaagde.

Het afgelopen decennium verdiepte ik mij in de strijd om Indonesië, met name de periode 1945-1949, waarin de zogenaamde 'politieacties' plaatsvonden. Deze periode wordt tegenwoordig ook wel aangeduid met de termen koloniale oorlog, onafhankelijkheidsoorlog, dekolonisatieoorlog of op zijn Indonesisch *revolusi*. Een conflict waarin Nederland eerst via diplomatieke weg en daarna met geweld zijn kolonie probeerde te behouden, nadat Soekarno en Hatta op 17 augustus 1945 de onafhankelijkheid van Indonesië hadden geproclameerd. Een onderwerp dat mij niet loslaat, niet in de laatste plaats vanwege mijn eigen familiegeschiedenis.

Mijn vader werd op 4 maart 1942 geboren in Malang, Oost-Java. Zijn jeugd speelde zich af tijdens twee oorlogen: de Tweede Wereldoorlog en de onafhankelijkheidsoorlog. Nadat op 27 december 1949 in Den Haag de soevereiniteitsoverdracht was getekend, besloten mijn grootouders met hun vier kinderen naar Nederland te vertrekken. Chinezen waren hun leven in Indonesië niet zeker. Mijn vader was toen 8 jaar oud. Mijn grootvader stierf in 1963 in Amsterdam. Datzelfde jaar ontmoette mijn vader mijn Nederlandse moeder. Ze trouwden en kregen drie dochters. Ik ben de oudste.

Ik kwam terecht in een dorp vol verhalen

Ik groeide op in Rotterdam en Delft en studeerde rechten in Leiden. Begin 2000 is mijn eerste echtgenoot aan kanker overleden. Het jaar daarna trok ik met mijn camera de wereld in en na terugkomst meldde ik mij in 2002 met mijn foto's aan bij de Fotoacademie in Amsterdam. Tijdens mijn studie ontdekte ik dat voor documentair werk de camera een goed middel is om contact te maken. In 2006 studeerde ik af met een fotoproject over mijn Chinese oma uit Indonesië. Ze was toen 92 jaar, had haar heup gebroken en moest revalideren in een verpleeghuis. Een vrolijke foto van haar nadat ze genezen was, siert mijn kantoor in Rotterdam waar ik dit artikel schrijf. Als ik ernaar kijk, bedenk ik hoe vreemd het is dat ik nooit met haar over de oorlogsjaren in haar geboorteland heb gesproken. Ik schaam mij daar bijna voor, gezien alles wat ik de afgelopen jaren heb geleerd over die periode. Misschien is dát waarom ik mij hierin zo verdiep.

Begraven tussen de mangoboorn en kokospalm

In 2010 las ik een berichtje in *de Volkskrant* over de weduwen van Rawagede, Indonesische weduwen die de Staat der Nederlanden hadden aangeklaagd omdat hun

mannen in 1947 waren doodgeschoten door Nederlandse militairen. Na contact met hun advocaat en de voorzitter van de stichting die hen vertegenwoordigde, zocht ik de weduwen op. Ik wilde weten wie zij zijn en wat ze te vertellen hadden.

Ik kwam terecht in een dorp vol verhalen. De weduwen en de heer Saih, die tijdens het bloedbad werd neergeschoten, vertelden mij over hun ervaringen op de dag waarop, volgens Indonesische telling, 431 mannen van het dorp werden gedood. Een weduwe zei over haar man: 'Hij was in zijn nek geschoten. Ik wikkelde hem in doeken en groef een gat achter ons huis. Ik kon niet stoppen met huilen. Ik heb hem begraven tussen de mangoboorn en de kokospalm.'

Opvallend vond ik het antwoord dat meermalen werd gegeven op mijn vraag welke boodschap zij hadden voor de militairen die hun mannen doodschoten: 'Het verleden is het verleden, ik haat de Nederlanders niet.' Sommigen beweren dat ze dat uit beleefdheid zeiden, omdat ik Nederlander ben. Ik heb woorden van deze strekking toen, en ook vijf jaar later tijdens mijn bezoek aan weduwen van geëxecuteerde mannen in Sulawesi, te vaak gehoord om dát te geloven.

Dat de weduwen vergevingsgezind waren, wil overigens niet zeggen dat ze niet wilden dat er naar hen geluisterd zou worden. Ze waren zich er goed van bewust waarom ik in het dorp was, namelijk om hun persoonlijke verhalen te horen. Behalve het winnen van de rechtszaak, vonden zij het volgens mij heel belangrijk dat hun verhalen gehoord en serieus genomen zouden worden. Op 14 september 2011 wonnen zij hun zaak voor de rechtbank in Den Haag, waarna in een schikking met de Staat werd bepaald dat de weduwen en de heer Saih recht kregen op € 20.000 elk.

Trots op hun afkomst

Vorig jaar werkte ik samen met schrijfster Sylvia Pessireron aan twee tentoonstellingen over de geschiedenis van de Molukse gemeenschap in Nederland, in Nationaal Monument Kamp Vught en op de Lloydkade in Rotterdam. Tijdens de opening van de tentoonstelling in Vught huilde de 85-jarige Ony Sahalessy, een van de geportretteerden, van geluk, staand naast zijn meer dan

Foto Suzanne Liem

De foto van de heer Ony Sahalessy in zijn slaapkamer in Assen, Boven het bed schilderde hij de baai van Amahei, zijn geboortedorp op Seram (Molukken).

Zonder uitzondering zijn ze trots op hun Molukse afkomst

levensgrote portret. Hij was blij dat in de tentoonstelling zoveel aandacht werd besteed aan zijn strijd om erkenning van de republiek der Zuid-Molukken en zijn vlucht naar Nederland.

Tijdens mijn ontmoetingen met Molukkers viel mij het geduld op waarmee zij over hun geschiedenis vertelden en ook het respect dat de jongere generatie voor de ouderen heeft. Van Molukkers van de tweede generatie hoorde ik vaak over lijfstraffen die ze als kind ondergin-

gen, wat echter de liefde en begrip voor hun ouders niet in de weg heeft gestaan. Er heerst nog steeds verdriet over de Molukse militairen die in het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger (KNIL) hebben gediend en in 1951 met hun families door de Nederlandse overheid naar Nederland werden gebracht. Verdriet omdat de meesten de Molukken nooit meer hebben teruggezien. Aan de andere kant zag ik dankbaarheid en trots omdat hun ouders, ondanks frustraties over de manier waarop zij na aankomst door de Nederlandse overheid werden behandeld, ervoor hebben gezorgd dat hun kinderen goede

opleidingen kregen en goed zijn terechtgekomen in het leven. Ook de jongere generatie is zich bewust van de geschiedenis van de voorouders. Zonder uitzondering zijn ze trots op hun Molukse afkomst.

Tentoonstellingen op plaatsen waar een groot publiek er kennis van kan nemen zijn cruciaal voor de verspreiding en erkenning van deze belangrijke verhalen, ook buiten de Molukse gemeenschap. Een 13-jarige zoon van een vriendin vertelde dat na het zien van de tentoonstelling op de Lloydkade, met toelichting door twee van de aanwezige geportretteerden, hij nu begreep wat er aan de gijzelingsacties in de jaren '70 was voorafgegaan.

Echo van de strijd

Twee jaar geleden maakte ik een fotoreportage in het Koninklijk Militair tehuis Bronbeek in Arnhem. Daar wonen nog enkele in Nederlands-Indië geboren veteranen die in het KNIL hebben gediend. Een van hen vertelde hoe hij, na de soevereiniteitsoverdracht, samen met andere KNIL-militairen voor altijd zijn geboortegrond verliet: 'Toen ik vanaf het dek het land zag verdwijnen aan de horizon, dacht ik: hier kom ik van zijn lang zal ze leven nooit meer terug.' En over de aankomst in Nederland zei hij: 'Wij, militairen die voor Nederland gediend hadden, werden bestempeld als moordenaars. Dat negatieve beeld van ons bestaat tot vandaag de dag.' Het zogenaamde Indisch zwijgen was volgens hem geen kwestie van bewust zwijgen over zijn ervaringen in het KNIL, maar eerder dat niemand er ooit naar vroeg.

Pas onlangs had een student naar zijn verleden gevraagd en toen ontdekte hij hoe geweldig hij het vond om erover te vertellen. Hij zei het ook moeilijk te vinden dat mensen met de ogen van vandaag oordelen over wat hij en zijn kameraden in de jaren '40 in Nederlands-Indië hebben meegemaakt: 'Men is steeds bezig met oordelen en niet met analyseren. Alsof er een heerlijke, fijne, goede oorlog bestaat! Ik ben 93 jaar oud en blij erover vertellen. Ik was erbij en ik weet hoe de omstandigheden waren, ik kan het navertellen en ik blijf dat doen, omdat ik wil dat ons verhaal gehoord wordt en wij erkend worden door onze overheid.' Hij hoopt dat na de publicatie van het grote onderzoek naar de oorlog in Indonesië anders naar hen gekeken wordt.

Een andere veteraan die ik toen op Bronbeek sprak was uitgezonden geweest naar Nederlands Nieuw-Guinea: 'Dat was het enige grondgebied dat Nederland nog tot 1962 in het oosten behield. Mijn terugkeer in 1962 was slecht, ik heb 29 jaar moeten wachten op mijn militaire onderscheiding. Ik vertrok door omstandigheden eerder

dan mijn peloton terug naar Nederland. Defensie vergat mij het herinneringskruis te geven en ik wilde er niet zelf om vragen. Na terugkomst heb ik niet direct psychische hulp gekregen. Daarom heb ik in 1995, op eigen initiatief, een tiental jongens van Dutchbat III na hun terugkomst uit Srebrenica een luisterend oor geboden. Zij kwamen regelmatig bij mijn vrouw en mij thuis. Met sommigen heb ik nog steeds contact.'

'Wij, militairen die voor Nederland gediend hadden, werden bestempeld als moordenaars'

Momenteel werk ik aan mijn boek *Echo van de Strijd om Indonesië, familie verhalen in beeld*. Een fotoboek met interviews met (klein)kinderen van personen die een vooraanstaande rol speelden in de onafhankelijkheidsoorlog, zoals Soekarno, Mohammad Hatta, Sjahrir, Simon Spoor, Huib van Mook en Raymond Westerling. Deze kinderen en kleinkinderen vinden het belangrijk om bij te dragen aan het huidige debat over deze periode. In mijn gesprekken met hen ving ik een glimp op van de menselijke kant van het verleden, via een inkijk in hun bijzondere familiegeschiedenissen. Ik hoorde van een aantal kinderen van Indonesische zijde over hoe hun ouders hen vertelden over taal en ongelijkheid in de koloniale tijd: 'Je kunt de taal van jouw onderdrukker maar beter goed spreken, dan kan je met ze onderhandelen,' en: 'Onze ouders vonden dat ze perfect Nederlands moesten spreken omdat ze anders niet serieus werden genomen door de Nederlanders.' Ook hoorde ik verhalen over gevangenschappen en verbanningen, onmacht, verlies en de eerste stappen naar internationale erkenning van de Republiek Indonesië. Wat alle gesprekken tot nu toe kenmerkten is de liefde waarmee over de betreffende voorouder wordt gesproken, soms met adoratie.

Kijken en luisteren naar de ander, zonder direct te oordelen, kan leiden tot nieuwe inzichten over deze persoon en de situatie waarin deze zich bevindt of heeft bevonden. 'Het verleden is het verleden', maar mijns inziens niet voor mensen die een oorlog van dichtbij hebben meegemaakt. Een oorlog leeft voort in hun hoofden en harten en die van hun nazaten, zelden in positieve zin, 'want er bestaat geen heerlijke, fijne, goede oorlog.' Het is belangrijk dat mensen zich gehoord, gezien, en daarmee erkend voelen. Dat is in deze geschiedenis té vaak nog niet gebeurd.

Suzanne Liem – Fotograaf

Met betraande ogen knielt ze letterlijk voor mijn voeten neer. Ik zit op mijn stoel. We hebben net exposure gedaan op de situatie waarbij haar enige zoon vermoord werd. Vermoord omdat zij zich niet overgaf aan de wil van geldbeluste vrouwenhandelaars. Sommige mensen maken vanaf de dag dat ze geboren worden keer op keer onmenselijke en ondragelijke ellende mee. Deze vrouw is één van hen. Even leek het alsof haar leven in West-Afrika alsnog een goede wending zou nemen. Een relatie met een liefdevolle man werd bekroond met de geboorte van meerdere kinderen. Ze was in en in gelukkig toen zij na de geboorte van drie meisjes ook een jongen kreeg. Cultureel gekleurde verwachtingen van haar familie, waar zij principieel niet aan wilde voldoen, dreven haar echter in de armen van vrouwenhandelaars. Het leidde uiteindelijk tot een brute moord op haar tweejarige zoontje, terwijl zij zelf op dat moment op zoek was naar een veilige plek waar haar kinderen konden opgroeien.

Mijn eigen ongemak verdragen

Na een paar maanden opname in de gezinskliniek van ARQ Centrum'45 zijn haar traumagerelateerde psychotische klachten sterk verminderd. Wij zien hoe ze weer kan genieten van haar prachtige en levendige dochters. En nu knielt ze voor me op de grond, haar hoofd raakt bijna mijn voeten. 'Dank u, dank u, dank u', zegt ze alsmaar. Ik voel mij daar zeer ongemakkelijk bij en ook een beetje geïrriteerd. Met mijn eigen westerse bril is mijn eerste gedachte dat deze vrouw extreem theateraal gedrag vertoont. Ik wil bijna de DSM erbij pakken om te gaan classificeren. Maar doe ik daarmee wel recht aan haar manier van het uiten van emoties? Hoe kan ik haar gedrag begrijpen?

Cultuur oefent invloed uit op of iets wel of geen ziekte genoemd wordt en op de manier waarop iemand zijn ziekte ervaart, die ziekte benoemt en uit en er hulp voor zoekt. Dit maakt dat ik bij de diagnostiek en de behandeling van deze vrouw voor een extra uitdaging wordt gesteld. Ik kan niet klakkeloos uitgaan van wat ik in mijn westerse opleidingen geleerd heb over emoties en gedragingen. Ik moet kijken naar de cultuurverschillen tussen ons.

Op dit moment, zij knielt aan mijn voeten, is het mijn taak om dit niet direct op te vatten als gedrag wat hoort bij een psychische stoornis. Om haar goed te begrijpen zal ik met haar in gesprek gaan over haar manier van uiten van emoties en over de verschillen en de overeenkomsten van onze opvattingen hierover. Kortom, we moeten de culturele verschillen zien te overbruggen. Maar nu kies ik ervoor om mijn eigen ongemak te verdragen, en vooral trots te zijn op wat deze vrouw met haar gezin bereikt heeft in de periode van de opname. Als zij tien minuten later mijn kamer uitloopt, zie ik hoe twee van haar dochters haar huppelend tegemoetkomen. Liefdevol sluit ze haar dochters in haar armen.

Nienke Smit - Klinisch psycholoog bij ARQ Centrum'45

DIEPE SPOREN VAN KOLONIALISME IN NAMIBIË

Tijdens de genocide in Namibië roofde de Duitse bezetter menselijke resten van Herero- en Namaslachtoffers. Ruim een eeuw later werden de eerste schedels gerepatrieerd. Het symboliseerde het onrecht, vertellen historici Leonor Faber-Jonker en Martha Akawa. 'Het was een emotioneel moment voor héél Afrika.'

door Inge Schouten

Het is de eerste genocide van de twintigste eeuw: tussen 1904 en 1908 werden tienduizenden bewoners van het huidige Namibië vermoord door Duitse koloniale troepen. Duitsland zag het toenmalige Duits-Zuidwest-Afrika als ideale plek om een Tweede Duitse Rijk te stichten en zo het Lebensraum te vergroten. De gewelddadige kolonisten hadden het gemunt op de vruchtbare grond en het vee van de Afrikanen, waaronder het Herero- en Namavolk, die schaamteloos werden misbruikt, mishandeld en vermoord. Toen zij in opstand kwamen ontketende dat een oorlog waarin naar schatting 65.000 Herero en 10.000 Nama werden gedood.

Ruim een eeuw later, in 2021, bekent Duitsland schuld en erkent de gruweldaden als genocide.

'De Herero waren ooit een machtig volk, maar zijn sinds de Duitse overheersing blijvend gemarginaliseerd. Ze hebben slecht toegang tot banen en goed onderwijs', zegt historica, schrijfster en kunstenaar Leonor Faber-Jonker die onderzoek deed naar de geroofde menselijke resten van Herero- en Namaslachtoffers. Niet alleen zij, maar heel Namibië is geraakt door de genocide, stelt de Namibische historica Martha Akawa. 'Ik heb nooit gelezen dat een soldaat aan een Afrikaan vroeg:

Heel Namibië is geraakt door de genocide

Foto Shutterstock

“Ben je Herero? Nee? Dan laat ik je gaan”. Bovendien liepen verschillende volken in elkaar over vanwege gemengde huwelijken. Het koloniale beleid trof iedereen; het veranderde de verdeling van land, toegang tot mineralen en de verdeling van rijkdom. De gevolgen zijn tot op de dag van vandaag voelbaar.

Faber-Jonker heeft de blijvende gevolgen van dat beleid gezien. ‘Het land dat de Herero zijn kwijtgeraakt tijdens de genocide, hebben ze nooit meer teruggekregen. Het is in handen gekomen van witte mensen, vertelt ze. ‘In Namibië ontmoette ik een witte Duitssprekende veeboer. “Bent u Duits”, vroeg ik hem waarop hij boos reageerde: “We zijn al vijf generaties Namibiërs.” En dat is ook zo.’

Rassenonderzoek

Terug naar 1904. Duitse soldaten namen tijdens de genocide schedels en botdelen mee naar Europa; als souvenir of oorlogstroofe, maar ook voor zogenaamd rassenonderzoek. Faber-Jonker spreekt van een ‘verzamelwoede’ onder wetenschappers in het streven naar

objectiviteit. ‘Terwijl ze streefden naar zuivere wetenschap, gingen ze wel uit van raciale verschillen wat neerkwam op: hoe donkerder de huidskleur, hoe minder ontwikkeld een mens is.’ Veel menselijke resten werden vergaard in concentratiekampen waar Herero en Nama dwangarbeid moesten verrichten en waar duizenden doden vielen.

In Duits-Zuidwest-Afrika werden kratten vol schedels voor wetenschappelijk onderzoek naar Berlijn verscheept. Volgens Faber-Jonker werd hier geen geheim van gemaakt: ‘Er waren zelfs ansichtkaarten met daarop Duitse soldaten die schedels inscheppen. Het was iets om trots op te zijn. De Duitsers zagen de Herero en Nama niet als volwaardige mensen, ze werden bovendien als gewelddadige vijand neergezet.’ Ook de Afrikaanse volken zelf wisten dat er menselijke resten buitgemaakt werden. Faber-Jonker vertelt dat Nama-leider Hendrik Witbooi, die in 1905 op het slagveld overleed, daarom in alle haast in een ongemarkeerd graf is begraven door zijn soldaten. ‘Zodat de Duitsers hem niet konden vinden. Gruwelijk.’

In 2011 werden de eerste twintig schedels onder grote publieke belangstelling vanuit het Charité-ziekenhuis in Berlijn teruggebracht naar Namibië. 107 jaar na de genocide. Waarom heeft dat zolang geduurd? 'Namibië is lange tijd onderdrukt. Pas in 1990 werd het land onafhankelijk. En in Duitsland was er nooit een collectieve verwerking omdat de Holocaust veel ruimte innam in het collectieve geheugen', legt Faber-Jonker uit. Ze illustreert dit met een gesprek dat ze onlangs had met een Duitse kunstenaar die nog nooit van de genocide in Duits-Zuidwest-Afrika had gehoord. 'Dat is dus heel normaal, er wordt nauwelijks onderwijs over gegeven. Opvallend want de toerisme-industrie in Namibië drijft nog steeds op Duits bezoek.'

Faber-Jonker stond zelf ook versteld toen ze enkele jaren geleden het Duits Historisch Museum in Berlijn bezocht. 'In een hoekje weggestopt onder de trap stond een echt bedroevend minuscule vitrine met objecten uit alle Duitse koloniën. Schoolklassen liepen er gewoon langs, het was geen halte.' Iets soortgelijks zag Akawa vijf jaar geleden in het Humboldt Forum. 'In een hoek was een hele, hele, hele kleine expositie over Afrika én Azië, daar had Duitsland namelijk ook koloniën. Je krijgt

Het is belangrijk om de getroffen gemeenschappen bij de repatriëring te betrekken

geen idee over wat de Duitsers deden in die continenten, laat staan in specifieke landen.'

Onrecht

De repatriëring van de schedels vanuit het Charité-ziekenhuis was volgens Faber-Jonker een emotioneel moment, maar het symboliseerde ook het onrecht dat nog steeds bestond. 'Er waren veel activisten bij de ceremonie in Berlijn met borden waarop stond: "Reparations now" en "Entschuldigung sofort". Voor Herero en Nama was het een moment om verontschuldiging, excuses en financiële tegemoetkoming te eisen.'

Het was uiteraard een belangrijk en emotioneel moment, zegt ook Martha Akawa. 'Niet alleen voor de Herero en Nama, maar ook voor Namibië en *héél* Afrika, dat soortgelijke ervaringen heeft. Het is ook het moment voor Europa om te reflecteren op het verleden, te kijken

Foto John MarcDougall/AFP/ANP

Demonstratie tijdens de teruggave van de schedels in 2011.

naar de toekomst en zichzelf opnieuw uit te vinden.' Volgens Akawa zouden Europese instellingen die menselijke resten bezitten, die terug moeten geven aan de nabestaanden.

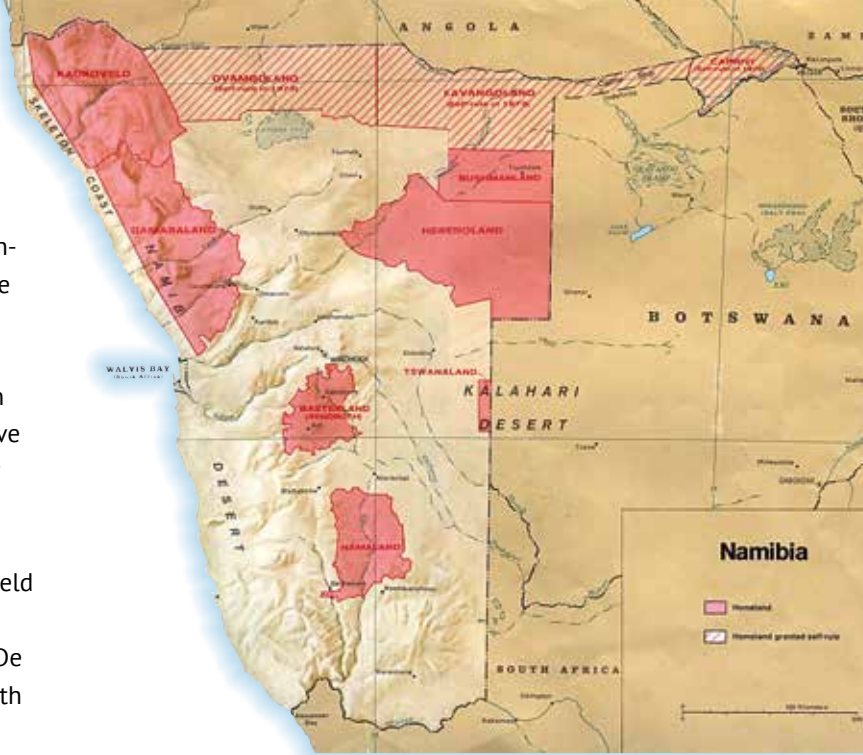
Duitse musea kijken sindsdien zeker kritisch naar hun collectie, stelt Faber-Jonker. Initiatieven voor teruggave komen vaak vanuit de instellingen zelf op gang. Maar het is belangrijk om de getroffen gemeenschappen bij de repatriëring te betrekken, stelt ze. De officiële ontvangst van de schedels in Namibië ging bijvoorbeeld buiten de Herero en Nama om, terwijl Witbooi wel afstammelingen heeft rondlopen, zegt Faber-Jonker. 'De kritiek luidt dat de Namibische SWAPO-regering [South West Africa People's Organisation, red.] de schedels heeft ingekapseld in haar eigen verhaal. Die werden ontvangen als resten van verzetsstrijders die streeden voor onafhankelijkheid. Die strijd werd voortgezet en succesvol beëindigd door de SWAPO-partij die zo de Namibische staat heeft gesticht. De onafhankelijkheid van de Herero en Nama wordt niet erkend. Daarmee wordt een stuk geschiedenis van hen afpakt.'

Een ander pijnpunt rond de repatriëring was de houding tegenover de schedels van de Herero en Nama enerzijds en het Charité-ziekenhuis anderzijds, vervolgt Faber-Jonker. 'De Duitsers vertelden dat de schedels waren gebruikt om te zien hoe mensen zijn gestorven. Ze bekeken ze heel klinisch en zeiden bijvoorbeeld dat er geen sporen van geweld waren aangetroffen. Dat schoot bij de Namibische delegatie natuurlijk in het verkeerde keelgat.'

Volgens Akawa heeft de repatriëring van de schedels ook iets goeds gebracht. Er zijn namelijk discussies op gang gekomen over dekoloniseren. 'Meer organisaties staan daarvoor open. Maar de grote vraag is: Hoe dekoloniseer je een organisatie die door en door koloniaal is? Hoe begin je? Ik zou het niet weten.'

Waterige sorry

Een sprong terug in de tijd. Terwijl de schedels nog in Duitsland liggen, stapt de Duitse minister van Ontwikkelingssamenwerking Heidemarie Wiecek-Zeul in 2004 op het vliegtuig naar Namibië. Tijdens de honderdjarige herdenking van de Herero-opstand maakt ze excuses voor 'de wreedheden van toen die we vandaag genocide zouden noemen'. Een voorzichtige formulering die volgens Akawa dan ook niet overkwam als een officiële excuses van Duitsland aan Namibië. Ook Faber-Jonker is kritisch en spreekt van 'een waterige sorry' en 'halve

'Hoe dekoloniseer je een organisatie die door en door koloniaal is?'

consequentieloze excuses.' De financiële compensatie waar de Herero en Nama op hoopten, bleef uit.

Toch waren dit niet de enige excuses die de Herero en Nama kregen, vertelt Faber-Jonker. Afstammelingen van de Duitse generaal Lothar von Trotha hebben excuses gemaakt voor de daden van hun voorvader. Ook medewerkers van het Charité-ziekenhuis in Berlijn zeiden sorry voor wat hun collega's in het verleden hebben gedaan. Maar dit was allemaal niet het grote gebaar waar Herero en Nama op hoopten.'

Het was 2021 toen Duitsland na jaren onderhandelen met Namibië de genocide officieel erkende. Waarom heeft dat zo lang moeten duren?, vraagt Akawa zich af. 'Als je kijkt naar de definitie van genocide en de gebeurtenissen destijds, dan had Duitsland geen reden om zo lang te wachten. Wat de erkenning betekent? Het was net als in 2004 ook een verklaring. Er valt niets te vieren. Het is wel een belangrijk deel van het proces dat nu nog loopt.' Ze verwijst daarmee naar de financiële compensatie en stelt de vraag: wat is een leven waard? Kun je er wel een prijs opzetten?

Stille compensatie

Duitsland geeft 1,1 miljard euro hulpgeld aan Namibië verspreid over meerdere jaren. Opvallend, vindt Faber-Jonker, omdat Duitsland al veel langer ontwikkelingsgeld geeft. 'Dat lijkt een stille compensatie voor

Ansichtkaart met daarop Duitse soldaten die schedels inschepen, ca. 1905

het koloniale verleden.' Duitsland gaat volgens haar dus op dezelfde voet voort. 'De Herero en Nama hebben er een hard hoofd in dat het geld bij hen terecht komt, want van het eerdere geld hebben ze weinig teruggezien. De regio's waar ze wonen hebben bijvoorbeeld nog steeds slechte wegen. Ik denk dat ze een punt hebben. Waarom zou dat nu anders zijn?'

Er klinkt meer kritiek op het akkoord tussen de Namibische en Duitse regering. De Herero en Nama zouden onvoldoende zijn gehoord omdat de regering bepaalde wie er aan de onderhandelingstafel mocht zitten waardoor sommige getroffenorganisaties niet aan het woord kwamen. Faber-Jonker: 'Er was veel onvrede over het gebrek aan perspectief van Herero en Nama in die onderhandelingen.'

Het proces om erkenning is met de schuldbekentenis niet afgelopen. Hoe nu verder? Volgens Akawa is het belangrijk dat Namibië zich verenigt. Er zijn verschillende gemeenschappen met verschillende wensen, legt ze uit. Wie moet er in het verdere proces betrokken worden? Hoeveel financiële compensatie moet komen? 'Er moet een serieus debat plaatsvinden tussen de gemeenschappen zelf voordat ze met Duitsland gaan praten.'

Golf van walging

Terugkijkend op haar onderzoek naar de schedels van Herero- en Namaslachtoffers, vertelt Faber-Jonker dat het haar ging wreken. 'Ik kreeg nachtmerries en had

Het proces om erkenning is met de schuldbekentenis niet afgelopen

moeite met het zien van gewelddadige films – dat heb ik nog steeds. In mijn scriptie beschreef ik hoe Duitse wetenschappers preparaten maakten met het weefsel van de slachtoffers en het vergeleken met dat van verschillende soorten apen. Toen ik dat opschreef voelde ik een golf van walging, een fysieke reactie. Dat was een omslagpunt; mijn betrokkenheid was veranderd. Het werd moeilijk om erover te schrijven.'

Ze kwam er al snel achter dat genocide-expert worden niet bij haar paste. Bovendien pleit ze voor meer verhalen uit de gemeenschap zelf. 'Als witte Nederlander met universitaire opleiding heb ik privileges, terwijl een Herero zonder opleiding misschien interessantere verhalen heeft.' Ze sluit af met een voorbeeld van wat ze noemt 'levende geschiedenis'. 'Ik was bij een conferentie waar een Herero-vrouw zei: "Kijk naar mij. Ik ben licht van kleur omdat mijn overgrootmoeder is verkracht door een Duitser." Dat is de pijn waar veel Namibiërs dagelijks mee geconfronteerd worden. Dat is de pijn die in hun zijn zit - en zegt veel meer dan alle verhalen van mij.'

Inge Schouten – Freelance journalist en docent communicatieve vaardigheden.

DE OORLOG DICHTBIJ

Ter gelegenheid van de Nationale Indië Herdenking op 15 augustus 2021 organiseerde Stichting Pelita een verhalenwedstrijd met als thema *De oorlog dichtbij*. De verhalen van de vijf winnaars werden gepubliceerd in *Pelita Nieuws* van augustus 2021. Twee verhalen zijn hier opgenomen, de andere drie verschenen in Impact Magazine 2021 nr 4.

Bloemen op het graf van mijn opa

door Angelique Ende (1975)

Als ik de fotoalbums doorblader word ik geraakt door de gelukzalige blikken. Dolblij met dit avontuur in een waar paradijs. Ik kan de kruidige geuren bijna ruiken door de foto's heen, de warme tropenzon voelen branden op mijn huid. Mijn blik valt op mijn jonge moeder met de veel te grote zeemanspet van haar vader, trots aan zijn hand. Ik zie rokende vulkanen, een panter met ontblote tanden, silhouetten onder een waterval en de baboe naast de box in de prachtige tuin. Het is er allemaal.

Ik moest er lange tijd niks van hebben, van dit verleden. Een koloniaal verleden is niet iets om trots op te zijn. Maar het is er. En het is er ook in mijn familie. Zo lang-

De opa en moeder van Angelique Ende, 1942.

Waterval nabij Tretes, circa 1940.

zaamaan heb ik me deze geschiedenis eigen gemaakt. Het is een onderdeel geworden van wie ik ben. Ik ben ook milder geworden naar mijn opa en oma toe. Want waarom zou je niet blijven wonen op de plek waar je je dienstplicht hebt vervuld? Het was gewoon een optie. Een aantrekkelijke optie zelfs, met een wat bekrompen thuisland in recessie. Ik begrijp het eigenlijk wel.

Door meer te weten kwamen ook de vragen. Waar was hij aan overleden? Was het de oorlog? Lag hij ergens begraven? Had hij een zeemansgraf? Op welk schip had hij gevaren? En wat deed hij eigenlijk in San Francisco?

En waar waren ondertussen mijn oma en mijn moeder. In welk kamp hebben zij gezeten? Was het er één, waren het er meer? Wat hebben ze daar meegemaakt? Waarom kan mijn moeder nog steeds tellen in het Japans? Waarom sloop ze vroeger stilletjes naar boven als ik oorlogsseries keek?

Daar waar mijn moeder stil bleef kwam het verleden via archieven tot leven. Ik vind een emotionele handgeschreven brief van mijn oma, tekeningen waar mijn oma op zou kunnen staan, dagboeken van de kampen waar ze verbleven en zelfs een complete persoonlijke archiefdoos van mijn opa. Ik ben diep ontroerd als ik merk aan de manier waarop de pagina's aan elkaar kleven dat ik de eerste moet zijn die het archief na al die jaren door mijn handen laat gaan.

Ik lees dat mijn opa zich vreselijk veel zorgen heeft gemaakt. Ik lees berichten over huilbuien en ziekte. Doodziek uiteindelijk, midden op zee. Door de oorlog kwamen ze veel te laat aan land. Ik lees dat hij hobbelend met een vrachtwagen door de binnenlanden van Amerika naar het ziekenhuis is gebracht. Het mocht niet meer baten. Een maand later overleed hij.

Ik vind troost in de archiefstukken. Ik vind een brief van de scheepsarts. Beschrijvingen van collega's die hem hebben opgezocht in het ziekenhuis. Correspondentie tussen de Java-China-Japan Lijn en mijn oma. In elk geval, pogingen daartoe. De brieven hebben haar nooit bereikt. Ze zat samen met mijn moeder opgesloten in het kamp Lampersari op Java. Mijn hart breekt als ik me realiseer dat ze pas jaren later te horen kreeg dat haar man was overleden. Maar ik ben ook geraakt door de zorgzaamheid en de zorgvuldigheid van de scheepvaartmaatschappij. Het was niet zomaar een werkgever. Je

Mijn Zoektocht

door Ronald Poetiray (1960)

“Zitting 1957-1958 – nr. 5193, Memorie van Toelichting nr. 3: In artikel 1 wordt voorgedragen Reinaud Clement Philip Poetiray, geboren te Soerabaja, 22 november 1924, korporaal der mariniers, wonende te Rotterdam. Verzoeker kwam in 1951 naar ons land; hij is gehuwd met een van geboorte Nederlandse vrouw. Hij is geassimileerd en heeft zich het Nederlandschap waardig getoond.”

In 1958 wordt hem de 'hoedanigheid van Nederlander' verleend, aldus het Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden. Een achteloze opmerking die mijn jong-

Foto Angelique Ende

De moeder van Angelique Ende en haar baboe, 1940.

De begrafenis van opa, overleden op 27 december 1942.

was onderdeel van een familie en daar hoorde alles bij. Pagina voor pagina blader ik het archief verder door met uiteindelijk als grote bonus een foto van een indrukwekkend graf en van de begrafenis in een geweldige bloemenzee. Niet lang na deze vondst heb ik mijn moeder meegenomen naar de prachtige begraafplaats in San Francisco. Tachtig was ze inmiddels. Ze is niet snel geraakt. Emoties zijn altijd zorgvuldig weggestopt. Maar ik zag tranen toen ze voor het eerst bloemen kon leggen op het graf van haar veel te jong overleden vader.

Foto Ronald Poetiray

Moeder, zusje Hedy en vader in KNIL-uniform, vlak voordat hij overstapte naar het Korps Mariniers, 1947.

ste zoon zes jaar geleden vond op internet toen hij naar zijn grootvader googelde. Achter deze opmerking schuilt echter een donkere geschiedenis waarin Nederland een discutabele rol heeft gespeeld. Ik heb mij daar nooit echt in verdiept en besepte onvoldoende hoe die geschiedenis mijn bestaan heeft bepaald. Ik moest op zoektocht.

Na de capitulatie van de Nederlandse strijdkrachten in maart 1942 maakte mijn vader deel uit van de verzetsgroep van Trauerbach. Uiteindelijk heeft hij daarvoor moeten boeten en is hij, na aanvankelijk te zijn veroordeeld tot de doodstraf, tot aan het einde van de oorlog als politiek delinquent tussen politiecel, gevangenis en Jappenkamp heen en weer geslingerd. Martelingen waren dagelijkse kost waarbij de Indonesische gevangenisbewaarders vaak sadistischer bleken te zijn dan de Kempeitai, de beruchte Japanse militaire politie.

Na de capitulatie van Japan in augustus 1945 werd hij vanuit de strafgevangenis te Cheribon als ex-politiek delinquent geplaatst bij het 15e bataljon infanterie van het KNIL te Bandoeng, waar hij mijn moeder ontmoette. Eenmaal getrouwd werden zij tijdens de Bersiap als 'buitenkampers' geconfronteerd met de wreedheden van de Indonesiërs die zich massaal tegen de Nederlanders hadden gekeerd. Bluf en de donkere huidskleur van mijn vader brachten regelmatig redding, terwijl de lichte huidskleur van mijn moeder soms letterlijk vuur trok. Eind 1946 meldde hij zich aan bij het Korps Mariniers in Soerabaja, waar intussen een deel van de mariniersbrigade was geland. Tot de onafhankelijkheid van Indonesië in december 1949 streed hij als marinier tegen de Indonesiërs en nam hij deel aan beide politionele acties.

De Japanse bezetting en de Bersiap waren traumatisch en de repatriëring in 1950 naar het onbekende Nederland was hartverscheurend. Noodgedwongen vertrok mijn moeder met drie kinderen met de MV Australië. Mijn vader was actief dienend marinier, maar mocht niet mee omdat hij niet kon aantonen dat hij Nederlander was. Zijn papieren waren in de oorlog verloren gegaan. Vervolgens bleek mijn moeder in Nederland verre van welkom te zijn en werd zij met de kinderen van plek naar plek gesleept. Drie kwart jaar later kon mijn vader zich alsnog bij zijn gezin aansluiten en moest hij, nog steeds actief dienend marinier, tot 1958 wachten om de 'hoedanigheid van Nederlander' verleend te krijgen.

In 1982 kreeg mijn vader de verdiende erkenning voor zijn verzetsverleden en werd hem het Verzetsherdenkingskruis toegekend, zoals ook mijn moeder vlak

voor haar overlijden in 1984 met datzelfde kruis werd onderscheiden. Zij voerde koeriersdiensten uit vanuit het vrouwenkamp Tjihapit te Bandoeng, een kamp waar ook zij de nodige ontberingen en vernederingen heeft moeten ondergaan. Maar zelfs toen drong nog niet tot mij door wat mijn ouders hebben meegemaakt.

Foto: Ronald Poetiray

De ouders van Ronald Poetiray vlak na hun repatriëring begin 1950.

Het Staatsblad zette mij in 2015 aan het denken en zorgde ervoor dat ik de verhalen over deze donkere tijden anders begon te beleven. Het stimuleerde mij in mijn zoektocht naar het verleden van mijn ouders. Ik had spijt dat ik hen nooit naar hun ervaringen heb gevraagd. Als kind hoorde ik wel eens iets als familie of vrienden over de vloer kwamen, maar hun verhalen over 'de Oost' vond ik alleen maar spannend. Ik kon ze soms nauwelijks geloven. Zo 'Nederlands' was ik, geboren in 1960 op Aruba als zoon van een beroepsmarinier die destijds was uitgezonden naar dat deel van het Koninkrijk. Ik besepte dat het Nederlandse DNA overheerste in mijn eigen denken en doen.

Al meer dan veertig jaar zwerf ik zelf als beroepsmarinier over de hele wereld voor de vrede en veiligheid van Nederland. Door mijn werk zeiden mijn 'Indische roots' mij nooit zoveel en was het 'Indische gevoel' mij vreemd. De zoektocht bracht mij en mijn twee zonen in 2019 in Indonesië. Dagboeken van mijn vader en intensief onderzoek hebben ons naar plekken geleid waar de voetsporen van mijn ouders te vinden moesten zijn. De meeste plekken vond ik en mijn 'roots' kregen beeld en geluid. Het 'Indische gevoel' vond ik echter niet. Ik was niet in Nederlands-Indië, maar in Indonesië. Ik mis 'het gevoel' wel, ook al weet ik niet echt wat het is. Maar ik blijf zoeken.

Podcast Moreel Trauma

Wat als je iemand niet kan redden, voor een onmogelijke keuze staat of verantwoordelijk bent voor het leed van anderen? ARQ maakte samen met het Nederlands Veteraneninstituut de podcast 'Moreel Trauma', over wat moreel trauma precies is en wat het met mensen doet.

Voor militairen, maar ook politieagenten en zorgmedewerkers, is het belastend wanneer zij voor hun gevoel hebben nagelaten het goede te doen. Het kan leiden tot moreel trauma, tot gevoelens van schuld en schaamte.

In de podcast vertelt Afghanistanveteraan Dennis Havermans over de impact van een moreel dilemma in Uruzgan, toen hij en zijn collega's onder dreiging van terreur moesten bepalen of ze bijeenkomst voor de Afghaanse bevolking zouden laten doorgaan.

Ook komt antropoloog Tine Molendijk aan het woord. Zij doet onderzoek naar het onderwerp en sprak daarvoor tientallen Nederlandse militairen. Veel veteranen vertelden haar dat de helft van hun psychische problemen veroorzaakt zijn tijdens de missie, en de andere helft bij terugkomst in Nederland.

Klinisch psycholoog Jackie June ter Heide van ARQ Centrum⁴⁵ vertelt over schuld en schaamte bij getraumatiseerde politieagenten.

De podcast gaat in op:

- Hoe voelt het voor degenen die moreel moeilijke situaties hebben meegemaakt?
- Leidt een moreel dilemma per definitie tot innerlijke verwonding?
- Hoe moeten we omgaan met een vriend, familielid of partner die voor een belastende morele situatie heeft gestaan?

De podcast is gemaakt door ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld en het Nederlands Veteraneninstituut. Eindredactie door Bart Nauta en Ilse Raaijmakers.

'Moreel Trauma' is te beluisteren op [Spotify](#) en [Apple Podcasts](#)

Fortuna's Kinderen – Annejet van der Zijl (2021)

Onlangs heb ik dit prachtige boek van historicus Annejet van der Zijl gelezen. De Zuid-Hollander Leon Herckenrath kocht in het negentiende-eeuwse Charleston (Verenigde Staten) de jonge tot slaafgemaakte vrouw Juliette McCormick vrij. Vervolgens leerde ze lezen en schrijven zodat ze enkele jaren later haar eigen trouwakte kon ondertekenen. Samen met haar kinderen is ze met gevaar voor eigen leven uit de VS gesmokkeld, richting Nederland. Het trof mij dat de institutionalisering van de slavernij in het zuiden van de VS tot ver na de officiële afschaffing doorliep. Wat ik mij na het lezen nog afvroeg: hoe vergaat het de nazaten nu? Wat is de doorwerking van dit slavernijverleden, dat tegelijkertijd ook ons slavernijverleden is? Veel familieleden die afstammen van Leon en Juliette vinden het vaak nog lastig om over dit verleden te praten. Hoe zit dat binnen de Nederlandse families met een binding tot dit verleden? In het onderzoek Drie Generaties van ARQ kijken we naar de psychosociale doorwerking van oorlog en geweld van de Tweede Wereldoorlog binnen families. Het wordt mijns inziens tijd om ook naar andere echo's van het verleden te gaan kijken.

Annelieke Drogendijk – Directeur ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld en ARQ International

De nalatenschap. Een zoektocht naar vergeten familiebezit, nazischatten en de betekenis van herinneringen – Menachem Kaiser (2021)

Zelf wil ik altijd nog eens iets schrijven over mijn familiegeschiedenis. Ik ben daarom altijd erg geïnteresseerd om te zien hoe anderen dat doen. *De nalatenschap* van Menachem Kaiser is in dat opzicht een interessant boek. Als Amerikaanse Jood gaat hij naar Polen om het gebouw terug te vorderen dat vroeger van zijn grootvader is geweest. Het boek is een weerslag van zijn ervaringen daar. De ondertoon is natuurlijk tragisch, maar het boek blijft toch luchtig, en is bij tijd en wijle zelfs komisch. Bijvoorbeeld wanneer hij verstrikt raakt in de Poolse rechtspraak. Maar het is ook een boek dat laat zien hoe je soms je eigen aannames ter discussie moet stellen, over jezelf, je familie, de ander, maar ook over een heel land. In dat opzicht is het een integer zelfonderzoek waarin Kaiser zichzelf niet spaart.

Onno Sinke – senior beleidsadviseur/onderzoeker bij ARQ Kenniscentrum Oorlog, Vervolging en Geweld

Toma Terus, 70 jaar Molukkers in Nederland - Wim Manuhutu, Glenda Pattipeilohy en Henry Timisela (red.) (2020)

In het voorwoord zegt directeur Henry Timisela van het Moluks Historisch Museum het al: 2021 was het jaar van de Molukkers. Met films, documentaires, exposities, theater en boeken werd Nederland duidelijk gemaakt dat de ruim 12.500 Molukkers, meest KNIL-soldaten en hun gezinnen die in 1951 in Nederland zijn aangekomen, niet vergeten mogen worden. Een aantal leden van de gemeenschap werkt in de culturele sector, in de media, in zorg en welzijn. Deze bundel geeft daar een aardige doorsnee van en leest prettig weg. Je struikelt wel over de namen: maar liefst 21 redacteurs buigen zich over nog meer voorbeelden van Molukse identiteit, dood of levend. Ze mogen allemaal even schitteren. En dat in slechts 140 pagina's. Ik ben in elk geval wel blij dat ze een deel van het meesterwerk *Onder de sneeuw een Indisch graf* van de te vroeg overleden Frans Lopulalan opnamen in dit cahier. De samenstellers noemen hun uitgave geen uitputtende, feitelijke geschiedenis maar 'een creatieve reflectie'.

Peter van Riel – Stichting Pelita

Foto Alles Boenders

ONS LAND - Dekolonisatie, generaties, verhalen

In Nederland wonen circa twee miljoen mensen met een bijzondere band met voormalig Nederlands-Indië. Zij of hun voorouders kwamen na het uitroepen van de Republiek Indonesië naar Nederland. Het was de grootste migratiegolf ooit. Een deel van hen dacht dat hun verblijf hier tijdelijk zou zijn.

De stemmen van acht verschillende families vormen de kern van de tentoonstelling *ONS LAND – Dekolonisatie, generaties, verhalen* in Museum Sophiahof in Den Haag. Deze persoonlijke en diverse maar voor velen herkenbare verhalen geven een beeld van de complexe postkoloniale geschiedenis, en hoe verschillend die beleefd werd en wordt.

De familieverhalen in *Ons Land* starten in het heden. Van daaruit leiden ze ons terug het koloniale verleden in. De tentoonstelling eindigt weer in het nu.

www.museumsophiahof.nl

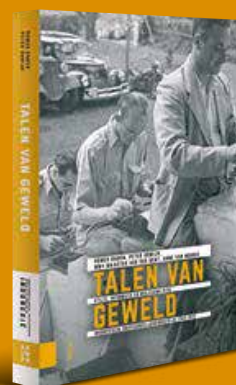
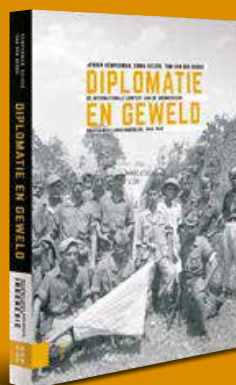
Foto Alles Boenders

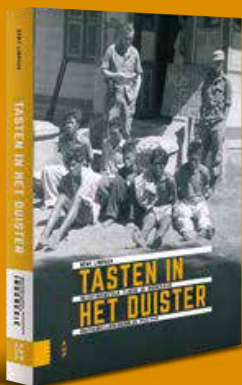

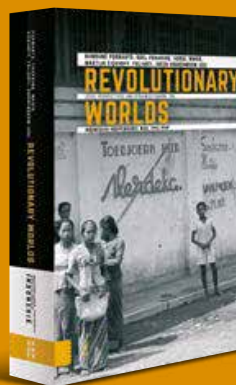
ONAFHANKELIJKHEID, DEKOLONISATIE, GEWELD

EN OORLOG IN INDONESIË 1945-1950

Vanaf 18 februari 2022 in de boekhandel

Dochter van de dekolonisatie

Nadia Nsai

UITGEVERIJ EPO 2020, 221 PAGINA'S, ISBN 9789462671782

Nsai (een Belgisch-Congolees politicologe en dochter van een Belgisch-Congolese metisvader en Congolese moeder) schreef met dit boek een verhaal dat het relaas van haar familie verweeft met de relaties tussen België en Congo. En valt daarmee samen met honderd jaar kolonisatie en de onafhankelijkheidsstrijd van Congo die erna komt.

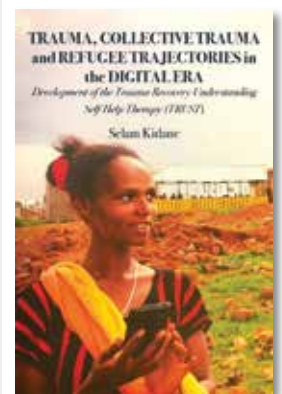
Trauma, Collective Trauma and Refugee Trajectories in the Digital Era.

Development of the Trauma Recovery Understanding Self-Help Therapy (TRUST)

Selam Kidane

LANGAA RPCIG, CAMEROON 2021, 326 PAGINA'S, ISBN 9789956552504

Voor dit promotieonderzoek bestudeerde Selam Kidane honderden gevallen van Eritrese en Ugandese vluchtelingen in deze landen. En tevens de resultaten na behandeling door een online programma met de naam *Trust (Trauma Recovery Understanding Self-Help Therapy)*, dat zij ontwikkelde. Deze digitale psychosociale zelfhulpondersteuning via mobiele telefoons en aangepast aan de persoon door middel van datatechniek, verlicht trauma's van vluchtelingen en draagt bij aan grotere sociaaleconomische weerbaarheid. Het blijkt meer effect te hebben dan sociale bescherming in de vorm van financiële steun, steun in natura of steun in het levensonderhoud. Voor sterk getraumatiseerde vluchtelingengroepen, die verblijven in omgevingen waar weinig of geen steun voorhanden is (zoals vluchtelingenkampen), lijkt deze behandeling zeer doeltreffend.

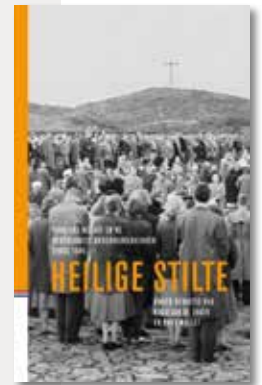
Heilige stilte

Publieke religie en de Nederlandse dodenherdenkingen sinds 1945

Bart Wallet & Koos-Jan de Jager

KOKBOEKENCENTRUM 2021, 176 PAGINA'S, ISBN 9789043537476

Tot op de dag van vandaag dragen geestelijken, religieuze taal en symboliek bij aan de vormgeving van herdenkingsrituelen. Deze bundel onderzoekt de rol van publieke religie in de Nederlandse herdenkingscultuur door de jaren heen. Het beschrijft historische casestudies die nieuwe, actuele inzichten in de dynamiek van religie in de Nederlandse samenleving geven.

De Zwarte Driehoek

De geschiedenis van de als 'asociaal' vervolgd, 1933-1945

Rense Havinga

UITGEVERIJ VAN GENNEP 2022, 146 PAGINA'S, ISBN 9789461645531

De nationaalsocialisten bestempelden o.a. daklozen, sekswerkers, alleenstaande moeders, verslaafden, kruimeldieven en langdurig werklozen als 'asociaal' en zij werden in de Tweede Wereldoorlog naar de concentratiekampen gedeporteerd waar ze herkenbaar waren aan een zwarte driehoek op hun kampkleding. Dit boek vertelt het 'vergeten' verhaal van de vervolging van deze allerarmsten zowel in Duitsland als in Nederland tussen 1933 en 1945. En van de lange naoorlogse strijd voor erkenning tot het sociale beleid van Nederland op het gebied van 'asociale gezinnen' voor, na en tijdens de oorlog.

Oorlog en brein

Over de invloed van rampspoed op onze hersenen

Ben van Cranenburgh

UITGEVERIJ BEN VAN CRANENBURGH 2021, ISBN 9789464028805

De auteur is neurowetenschapper en beschrijft in dit boek wat dramatische gebeurtenissen doen met het brein. Een beter begrip van de invloed van oorlog of hongersnood en andere rampspoed op de hersenen van slachtoffers en vluchtelingen, betekent volgens hem ook betere opvang, hulpverlening en behandeling van een posttraumatische stressstoornis (PTSS). Hij ziet PTSS niet als een ziekte in de medische zin, maar als een klachtenpatroon dat vanuit meerdere perspectieven moet worden gezien. Daarvoor geeft hij ook suggesties vanuit de neurowetenschappen.

Pijn aan de zijlijn

Zorgverleners over hun ervaringen met suïcide

Ilana Buijssen

BUIJSSSEN TRAINING EN EDUCATIE 2022, 80 PAGINA'S, ISBN 9789082758412

EEN INKIJKEXEMPLAAR VAN 10 PAGINA'S IS TE DOWNLOADEN VIA GGZBREBURG.NL

Een interviewbundel met persoonlijke verhalen over de impact van suïcide op behandelaren en andere betrokkenen van GGz Breburg. De impact van suïcide blijkt groot en roept gevoelens op van onzekerheid, kwetsbaarheid, verdriet, maar vooral betrokkenheid.

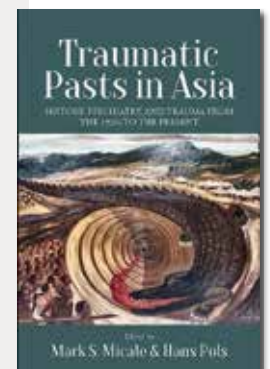
Traumatic Pasts in Asia

History, Psychiatry, and Trauma from the 1930s to the Present

Mark S. Micale & Hans Pols (Eds.)

BERGHAHN BOOKS 1ST EDITION 2021, 440 PAGINA'S, ISBN 9781800731837

De twaalf hoofdstukken vanuit historisch en antropologisch oogpunt in dit boek richten zich expliciet op het analyseren van reacties op extreem gewelddadige en ontwrichtende gebeurtenissen die plaatsvonden en nog plaatsvinden in de verschillende Aziatische landen en gebieden. De bedoeling is om een bijdrage te leveren aan een conceptueel model van psychologisch trauma dat wereldwijd toepasbaar is en wil een aanvulling zijn op de westerse opvattingen en therapeutische initiatieven op het gebied van trauma.

De strijd om Bali

Imperialisme, verzet en onafhankelijkheid 1846-1950

Anne-Lot Hoek

DE BEZIGE BIJ 2021, 544 PAGINA'S, ISBN 9789403152318

In 1946 bezet Nederland Bali en daar wordt de deelstaat Oost-Indonesië opgericht. Aan de hand van interviews met getuigen en nabestaanden op Bali en in Nederland, archiefonderzoek, dagboeken, memoires, fotoalbums en research ter plaatse schetst Hoek een beeld van de hevige onafhankelijkheidsstrijd die daar toen vlak na de Tweede Wereldoorlog uitbrak.

Militaire ooggetuigen Nederlands-Indië 1941-1949

Beleving, terugblik en doorwerking

Gielt Algra, Jos Groen, Marjolein van der Werf & Jeffrey van Woensel (red.)

FLYING PENCIL NL B.V. 2021, 375 PAGINA'S, ISBN 9789081870283

Het boek is gebaseerd op de getuigenissen van ruim honderd Indië-veteranen die deel uitmaken van de Interviewcollectie Nederlandse Veteranen (ICNV). Ze vertellen hoe ze de strijd tegen Japan en de daaropvolgende dekolonisatieoorlog beleefden. Maar ook hoe het hen verging na terugkeer in Nederland, welke rol zij vertolkten bij de totstandkoming van het veteranenbeleid, hoe ze zichzelf als veteraan identificeerden en hoe ze zich tot de rest van de maatschappij verhielden.

Schaduwoorlog Uruzgan

De rauwe werkelijkheid van de Nederlandse missie in Afghanistan

Olof van Joolen & Silvan Schoonhoven

NIEUW AMSTERDAM 2021, 272 PAGINA'S, ISBN 9789046829158

Dit boek biedt een overzicht van de voor Nederlandse begrippen grootste missie sinds de Tweede Wereldoorlog: de missie in Uruzgan (2006-2010). Het zou een opbouwmissie zijn, maar het bleek een vechtmis­sie. Of de 25 doden aan Nederlandse zijde, de honderden gewonde en psychisch beschadigde veteranen opwegen tegen het bereikte resultaat, vragen de militairen zich in dit boek af.

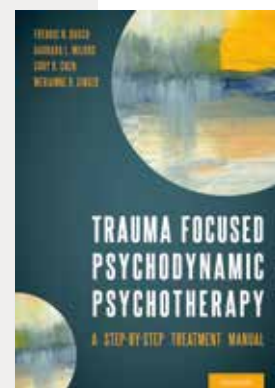

Trauma Focused Psychodynamic Psychotherapy A Step-by-Step Treatment

Fredric Busch, Barbara Milrod, Cory Chen & Meriamne Singer

OXFORD UNIVERSITY PRESS INC. 2021, 144 PAGINA'S, ISBN 9780197574355

Dit boek beschrijft stapsgewijze een korte evidence-based psychodynamische psychotherapie voor PTSS, gericht op veteranen. Het boek begint met een overzicht van psychodynamische en culturele factoren die van belang zijn voor de behandeling van PTSS en gaat dan verder met het beschrijven van het gehele therapieprogramma. Er is ook een hoofdstuk gewijd aan de bespreking van de impact van COVID-19 op de behandeling van veteranen met PTSS.

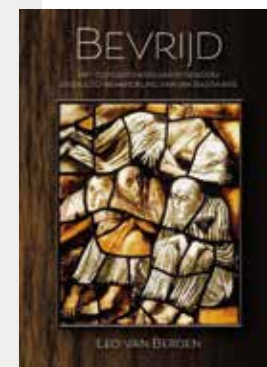
Bevrijd

Het concentratiekampsyndroom en de LSD-behandeling van Jan Bastiaans

Leo van Bergen

QV UITGEVERIJ 2022, 416 PAGINA'S, ISBN 9789492435187

Studie naar de destijds omstreden behandel­methode met LSD van traumatoloog en hoogleraar psychiatrie Jan Bastiaans en de ontwikkeling van het begrip KZ-syndroom (psychische klachten van concentratiekampoverlevenden) naar Posttraumatische Stresstoornis (PTSS) in de periode van 1954 tot 1987.

NARRATIEVE EXPOSURE THERAPIE (NET)

Een 4-daagse opleiding waarin het levensverhaal van de client centraal staat. Na uitgebreide psycho-educatie wordt een levenslijn gelegd waarna de gebeurtenissen chronologisch worden gereconstrueerd en doorgewerkt, waarbij imaginaire / narratieve exposure plaatsvindt en de gebeurtenissen in hun context worden besproken. NET is een kortdurende, evidence-based behandelvorm, specifiek ontworpen voor de behandeling van de (complexe) posttraumatische stress stoornis (PTSS) ten gevolge van meervoudige traumatiserende gebeurtenissen (bijvoorbeeld bij vluchtelingen, militairen of getroffenen van vroegtijdig seksueel misbruik).

SUPERVISIEMIDDAG NET

Na het afronden van de 4-daagse NET opleiding onder supervisie werken aan NET-vaardigheden onder leiding van een ervaren NET behandelaar/supervisor

BEKNOPT ECLECTISCHE PSYCHOTHERAPIE VOOR PTSS (BEPP)

In de 4-daagse BEPP opleiding worden de werkzame elementen uit verschillende therapierichtingen op een logische manier samengebracht, zoals psycho-educatie, imaginaire exposure, gebruikmaking van brieven schrijven en memorabilia, psychodynamische inzichten in de betekenisfase en een afscheidsritueel.

TRAUMATISCHE ROUW

Tijdens de 2-daagse opleiding maken de deelnemers kennis met diagnostiek en behandeling van traumatische rouw en worden diverse behandelinterventies praktisch geoefend. Tevens wordt er aandacht besteed aan cultuursensitieve diagnostiek, omdat rouw in verschillende culturen verschillende uitingsvormen heeft.

BASISOPLEIDING PSYCHOTRAUMA VOOR BIG (I.O.)

De 5-daagse opleiding biedt de grondbeginselen voor het werk van een psychotraumatherapeut i.o.. Het opvangen, begeleiden en behandelen van mensen die schokkende ervaringen hebben meegemaakt, vraagt specifieke competenties van de dienstverlener. De opleiding biedt de hulpverlener een raamwerk om complexe posttraumatische psychopathologie in kaart te brengen en op grond daarvan een behandelplan op te stellen.

CAPS 5 VOOR BIG

De Clinician-Administered PTSD Scale (CAPS) is de gouden standaard voor het stellen van de diagnose posttraumatische stressstoornis (PTSS). In deze 1-daagse opleiding worden de inhoud en psychometrische kwaliteiten van de CAPS5 besproken en leert de deelnemer de CAPS5 af te nemen.

7ROSES EMPOWERMENT METHODIEK

7ROSES richt zich op het ondersteunen van het herstelproces na schokkende gebeurtenissen met een zeer ontwrichtende werking. Opleiding van 2,5 dag waarin het vergroten van de eigen (draag)kracht centraal staat. Hervinden van de eigen kracht en hulpbronnen uit de omgeving benutten door herstel van sociale verbondenheid en betekenisgeving aan het gebeurde.

CULTUURSENSITIEF BEHANDELEN

Psychotherapie met cultureel diverse patiënten

De 2-daagse opleiding geeft handvatten om de slagingskans van psychotherapie met een cultureel diverse patiëntengroep te vergroten door cultuursensitieve aanpassingen in het therapeutisch proces in te zetten. De opleiding biedt hulpmiddelen en vaardigheden om bij depressie, angst, lichamelijke klachten en trauma tot een succesvollere therapie te komen.

INTRODUCTIE PSYCHOTRAUMA

Deze 3-daagse introductie is voor iedereen die meer wil weten over psychotrauma en PTSS en hierin werk en/of dagelijks leven mee te maken heeft. Er is de mogelijkheid om in te gaan op vragen over trauma of PTSS die men in de dagelijkse praktijk tegenkomt. Deze cursus is gericht op kennisoverdracht, er worden geen vaardigheden aangeleerd (HBO niveau).

ARQ Academy

ARQ Academy verzorgt opleidingen en kennisoverdracht voor ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum. Het volledige opleidingsaanbod met data is te vinden op de website van ARQ Academy: academy.arq.org

Joanne Mouthaan

EDITORIAL

Het hele verhaal

Het handschoenverhaal. Daar gingen we als kleinkinderen echt voor zitten. Voor de voeten van opa op zijn even spreekwoordelijke als letterlijke praatstoel. Het was het verhaal over hoe oma en hij in 1947 trouwden in Batavia. Als een klassiek sprookje begon het met 'de ontmoeting' (liefde op het eerste gezicht), gevolgd door 'de tegenslag' (door militaire dienst konden ze niet bij elkaar zijn) en eindigend met 'lang en gelukkig' (de echtverbintenis op afstand: oma trouwde met de handschoen). Smullen toch? Liefde die overwint, een magische handschoen. Maar het was wel steeds hetzelfde sprookje. En er zaten ook wel wat gaten in. Hoe zat het met die dienstplicht, waar was dat dan? Waarom kon u niet even terug voor de trouwerij? Hoe lang na de trouwerij zag u elkaar weer? Het opvullen van de gaten ging met horten en stoten, of liever: met weggijken en stilzwijgen. De hoofdstukken tussen de drie actes, de proloog en de directe epiloog hield opa voor zichzelf. Later, met informatie uit tweede, derde hand en door een beter historisch besef van de context, werd het diverser, gelaagder en complexer, maar verloor het daardoor, en zoals dat gaat met sprookjes als je ouder wordt, ook aan glans. Het hele verhaal hebben we nooit gekregen.

Wat is de erfenis van ons koloniaal verleden? Met de recente presentatie van het grootschalige onderzoek *Onafhankelijkheid, dekolonisatie, geweld en oorlog in Indonesië, 1945-1950* van NIOD, KITLV en NIMH en de excuses van premier Rutte over de rol van de Nederlandse staat lijkt het onderwerp levendiger en woeliger dan ooit. In de discussie gaat het ook vaak over de compleetheid van dit (deel van het) verhaal. Waar gaat het over de niet-excessieve inzet van Nederlandse troepen? Waar is de erkenning voor de slachtoffers door geweld aan de kant van Indonesië? Waarom gaat het niet ook over de drie eeuwen van Nederlandse overheersing en onderdrukking vóór deze periode? Uiteraard is ook dit slechts een greep uit de reacties op het rapport. Het is een maatschappelijk debat waar het klimaat nu, bijna 80 jaar na dato, voorzichtig rijp voor lijkt. Zo ook wat betreft het vakgebied van de psychotraumatologie: in de supervisie rubriek gaat expert Samrad Ghane in op hoe kolonialisme in de behandelkamer een rol kan of moet spelen.

Als opa nog leefde, weet ik zeker dat hij hier ook van alles bij had gevoeld en van had gevonden. Al weet ik niet of hij dat zou hebben verteld. Dat was onze erfenis.

Over NtVP

De Nederlandstalige Vereniging voor Psychotrauma (NtVP) is een onafhankelijke vereniging, die streeft naar continue kwaliteitsverbetering op het gebied van psychotraumatologie voor diegenen die zich professioneel of binnen een professionele organisatie met psychotrauma bezighouden.

De NtVP maakt deel uit van de Europese vereniging voor Psychotrauma (ESTSS). De ESTSS heeft verbindingen met een groot aantal nationale verenigingen, waardoor een Europees breed netwerk van Psychotrauma verenigingen ontstaat.

COLOFON

Dit katern wordt verzorgd door de werkgroep
Communicatie van de Nederlandstalige Vereniging
voor Psychotrauma.

Redactie: Joanne Mouthaan

Contact: info@NtVP.nl

© NtVP 2022

ALGEMENE LEDENVERGADERING

Plannen en kennisdeling

Door Leanne van Est en Sophie van Leeuwen

Op 27 januari vond de Algemene Ledenvergadering (ALV) van de NtVP plaats. Hier werden de plannen van de vereniging voor 2022 besproken en droeg Trudy Mooren het voorzitterschap over aan Joanne Mouthaan. Aansluitend aan de ALV gaven dr. Chris Hoeboer en GZ-psycholoog Noortje van Vliet een lezing over gefaseerde- versus traumabehandeling bij complexe PTSS.

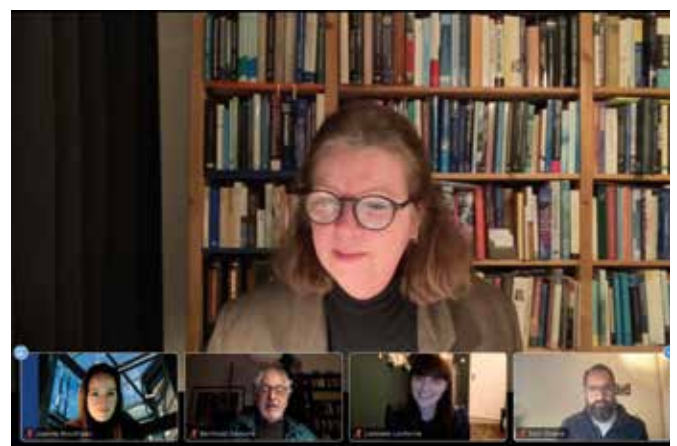
Plannen voor 2022

De plannen voor het nieuwe jaar staan in het teken van groei. Er zal in 2022 veel aandacht zijn voor externe betrekkingen en het uitbreiden van de positie van de NtVP in het psychotraumaveld. Om een breder publiek te bereiken wordt er hard gewerkt aan het ontwerpen van een nieuwe website. Ook wordt het voorstel besproken om een apart accreditatietraject te starten voor psychotraumatherapeuten die werken met de doelgroep kind en gezin. Er start een focusgroep om het realiseren van een certificeringstraject voor hbo-professionals in het psychotraumaveld te verwezenlijken. Er worden nieuwe Special Interest Groups opgericht en in september zal er weer een fysiek NtVP-congres plaatsvinden.

Lezing dr. Chris Hoeboer

De eerste lezing werd gegeven door recent gepromoveerde Dr. Chris Hoeboer. Hij vertelde ons over delen van zijn promotieonderzoek. Samen met klinisch psycholoog en promovenda Danielle Oprel deed hij onderzoek naar de effectiviteit van 'prolonged exposure' (PE) bij mensen die PTSS hebben ten gevolge van fysiek of seksueel misbruik in de kindertijd. Eén van de artikelen die geschreven zijn over dit onderzoek won onlangs de prijs voor het beste artikel gepubliceerd in het *European Journal of Psychotraumatology* van 2021.¹

De onderzoekers voerden een gerandomiseerd klinisch onderzoek uit, waarbij ze naast reguliere PE (1 sessie per week voor 16 weken), twee innovatieve PE-vormen onderzochten: een vorm waarbij werd gestart met stabilisatie, ook wel STAIR*+PE (8 sessies emotieregulatie training in 8 weken gevolgd door 8 sessies reguliere PE in de 8 weken daarna). De tweede betrof een intensieve vorm van PE (3 sessies per week voor 4 weken gevolgd door 2 boostersessies). Om de complexiteit van de doelgroep te kunnen ondervangen, waren er in dit onderzoek weinig exclusiecriteria. De onderzoekers includeerden 149 mensen waarbij er naast PTSS sprake was van een grote diversiteit aan andere psychische

klachten. Ze vonden dat mensen die PTSS hebben ten gevolge van fysiek of seksueel misbruik in de kindertijd effectief en snel behandeld kunnen worden met alle drie de vormen van PE. Er werden geen verschillen gevonden tussen de vormen van PE in verbeteringen op het klinisch interview voor PTSS (CAPS-5), de PTSS zelfrapportage, emotieregulatie problemen, interpersoonlijke problemen en zelfbeeld.

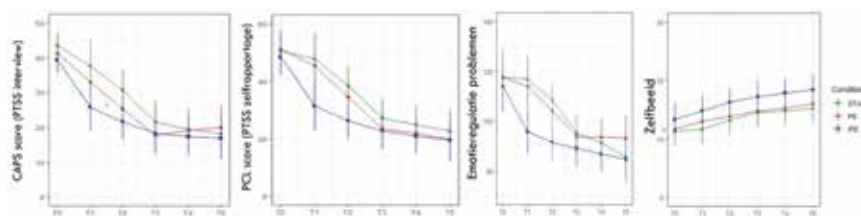
Ruim de helft van de mensen voldeed niet meer aan de diagnose PTSS na de behandelingen. Hoewel niet alle patiënten profiteerden werd de behandeling goed verdragen. De diagnose van 'complexe PTSS' was geen contra-indicatie: de groep met 'complexe PTSS' versus 'PTSS' begonnen en eindigden hoger op de CAPS-5 maar totale verbeteringen waren vergelijkbaar tussen de groepen. Ook waren er geen significante verschillen tussen de gefaseerde PE en de (intensieve) PE.

Een duidelijke conclusie van dit onderzoek: **exposure werkt** bij mensen met (complexe) PTSS ten gevolge van fysiek of seksueel misbruik in de kindertijd! Welke vorm van PE het beste werkt bij welke patiënt is nog een vraag voor vervolgonderzoek. Eerste aanwijzingen op basis van dit onderzoek laten zien dat hogere scores op depressie en sociale steun een indicatie zijn voor (intensieve) PE en hogere scores op emotieregulatie problemen en kwaliteit van leven een indicatie zijn voor gefaseerde PE.

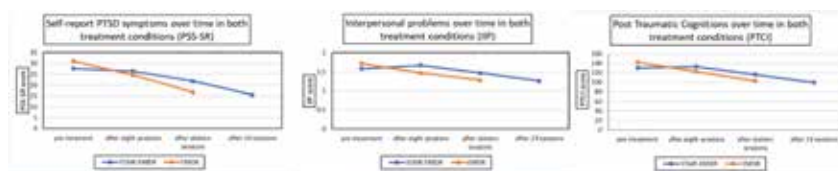
Lezing Noortje van Vliet

De tweede lezing werd gegeven door GZ-psycholoog Noortje van Vliet, tevens hoofdonderzoeker in het onderzoek "To Prepare Or Not". Het onderzoek is geïnspireerd op een patiënt met complexe PTSS en de vraag wat te doen in de behandeling. Dit onderzoek richt zich op de lang bestaande discussie over de meerwaarde van een gefaseerde behandeling boven een traumagerichte behandeling bij mensen met complexe vormen van PTSS naar aanleiding van mishandeling of seksueel misbruik in de kindertijd. Vergelijkbaar met het onderzoek van Chris Hoeboer en Danielle Opriel werd gefaseerde behandeling (1e sessie, 8x STAIR, 8x EMDR, 8x EMDR) vergeleken met traumagerichte behandeling, ditmaal echter door middel van EMDR (1e sessie, 8x EMDR, 8x EMDR) en met STAIR als daadwerkelijke toevoeging in één van de condities. Een half jaar later vond de follow-up plaats. Er deden 121 mensen mee aan het onderzoek en ook in dit onderzoek waren er weinig exclusiecriteria².

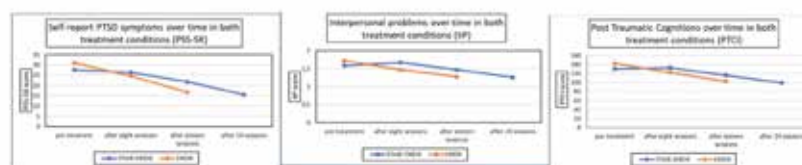
Ze vonden vergelijkbare significante dalingen van klachten pre- tot post-behandeling in beide behandelcondities op de CAPS-5, CPTSS ernst en algemene psychopathologie. Er

werden geen verschillen in daling van de klachten tussen de condities gevonden.

Wel werden er significante verschillen gevonden tussen de behandelcondities op zelfrapportage PTSS-klachten, post-traumatische cognities en interpersoonlijke problemen: deze waren meer gedaald na 8 sessies EMDR dan STAIR.

Concluderend laat dit onderzoek dus zien dat zowel gefaseerde als directe traumagerichte behandeling zeer effectief en veilig is bij de behandeling van PTSS als gevolg van herhaald seksueel misbruik of mishandeling in de kindertijd. Aanvullend laat dit onderzoek zien dat de gefaseerde behandeling zorgde voor een vertraagde afname van zelf gerapporteerde PTSS-klachten, posttraumatische cognities en interpersoonlijke problemen.

REFERENTIES

1. D. A. C. Opriel, C. M. Hoeboer, M. Schoolt, R. A. de Kleine, M. Cloitre, I. G. Wigard, A. van Minnen & W. van der Does (2021) Effect of Prolonged Exposure, intensified Prolonged Exposure and STAIR+Prolonged Exposure in patients with PTSD related to childhood abuse: a randomized controlled trial, *European Journal of Psychotraumatology*, 12, 1, <https://doi.org/10.1080/20008198.2020.1851511>
2. Meer informatie over het onderzoek is te vinden via: www.to-prepare-or-not.nl

* STAIR staat voor Skills Training in Affect and Interpersonal Regulation en is het enige bewezen effectieve stabilisatieprogramma. Het is een combinatie van DGT en ACT waarbij de twee hoofdonderwerpen emotieregulatie en interpersoonlijke problemen zijn. Ademhalingsoefeningen en rollenspellen worden bv. gedaan.

In de Supervisierubriek beantwoorden experts uit het netwerk van NtVP uw vragen over onderwerpen uit het brede werkveld van de psychotraumazorg. Hebt u een vraag over indicatiestelling, behandeling of wetenschap over psychotrauma? Stuur deze naar info@NtVP.nl onder vermelding van Impact Supervisie.

Het koloniale verleden in de behandelkamer

De vraag

In de afgelopen jaren is er meer maatschappelijke aandacht voor de schaduwkanten van onze geschiedenis en de impact van slavernij en kolonialisme bij Nederlanders met wortels in de voormalige koloniën. Op welke manier zouden deze thema's in de context van psychotherapie aandacht kunnen krijgen?

Antwoord van de expert

Het koloniale verleden is een onderbelicht thema in ons maatschappelijk discours, ook binnen de Nederlandse psychiatrie. Waar in de Angelsaksische vakliteratuur al veel langer over de impact van kolonialisme en slavernij geschreven wordt, komt de aandacht hiervoor in Nederland pas in de laatste jaren langzaam op gang. Dit heeft deels te maken met sociaal-culturele weerstand om het kolonialisme en gevolgen daarvan onder ogen te zien, en deels met een gebrek aan geschikte theoretische concepten om over dit thema te praten. Als vakgebied hebben we dus

geen taal om trauma's van kolonialisme en slavernij onder woorden te brengen. In dit verband kan het concept 'historisch trauma' mogelijkheden bieden.^{1,2} Historisch trauma verwijst naar historische gebeurtenissen, zoals koloniale onderwerping, genocide, gedwongen migratie, militaire bezetting enz., die collectief worden ervaren en waarvan de gevolgen *intergenerationeel* overgedragen worden en nog steeds *doorspelen in de dagelijkse ervaringen* van de huidige generaties. Voorbeelden van dit laatste zijn dagelijks racisme, institutionele uitsluiting en historische achterstelling van bepaalde groepen met lagere sociaaleconomische posities als gevolg.

Cultural safety

Er is veiligheid nodig om het historisch trauma van kolonialisme op een effectieve manier in de behandeling te bespreken. In deze context spreken we van *culturele veiligheid* (*cultural safety*).³ Een belangrijke randvoorwaarde hiervoor

is het besef bij de therapeut dat schadelijke sociale processen in de bredere samenleving, zoals discriminatie, stigmatisering en uitsluiting, (onbedoeld) ook binnen de therapeutische relatie kunnen worden gereproduceerd. De therapeut is zich ervan bewust dat zijn sociale machtspositie, culturele achtergrond en 'kleur' met name rondom de thema's 'slavernij' en 'kolonialisme' extra betekenissen met zich meedragen. Hij reflecteert dan ook voortdurend op de manier waarop zijn positie en onbewuste vooroordelen van invloed kunnen zijn op de relatie met de patiënt. Het doel is om de patiënt uiteindelijk een zo veilig mogelijk therapeutische ruimte te bieden waar hij zijn identiteit(en) vrijuit mag beleven.

Focus op verschillen in identiteit en achtergrond

De gedeelde koloniale geschiedenis is soms een moeilijk bespreekbare olifant in de kamer. Het is raadzaam dat de therapeut vrij vroeg in het contact hier – op een veilige en respectvolle manier – de aandacht op vestigt. Al tijdens de intake of eerste behandelgesprekken kunnen vragen over identiteit en achtergrond onderdeel zijn van de onderlinge kennismaking. Het Cultural Formulation Interview (CFI, zowel het basis interview als de aanvullende module culturele identiteit) biedt hiervoor een aantal veilige handvaten.⁴ Ook de CFI-vragen over de therapeut-patiënt relatie kunnen in dit verband relevant zijn. De therapeut vestigt dan tactvol de aandacht op de evidente verschillen in de dyade in termen van afkomst, achtergrond en cultuur en vraagt de patiënt om samen te reflecteren over de gevolgen daarvan voor hun samenwerking. Het aangaan van een dergelijke dialoog levert in eerste instantie vooral informatie op, maar kan tegelijkertijd verbindend werken.

Praten over de gevolgen van slavernij en kolonialisme

Slavernij en kolonialisme zijn weliswaar collectieve ervaringen, toch hebben individuen een unieke en persoonlijke beleving daarvan. Om die reden is er geen uniforme werkwijze om met patiënten daarover in gesprek te gaan. Toch kunnen de volgende aanbevelingen behulpzaam zijn:

- Wees niet dwingend, maar wel duidelijk in je uitnodiging om het onderwerp in de therapie te bespreken: patiënten kunnen terughoudend zijn om het onderwerp zelf in te brengen in de sessie, bijvoorbeeld omdat ze denken dat in de therapie daar geen ruimte voor is, of omdat ze onvoldoende culturele veiligheid voelen. Een respectvolle uitnodiging kan de ervaren drempel bij patiënten (op termijn) verminderen.
- Bied de patiënt ruimte om zich te uiten en kap het gesprek over het onderwerp niet af. Dit gebeurt regelmatig buiten de therapie, wanneer benadeelde groepen aandacht vragen voor het onrecht dat hen aangedaan is. Voorkom dat dit proces zich binnen de therapie herhaalt.

- Zoek samen met de patiënt naar een goede balans, als het gaat om historische feiten en het persoonlijke verhaal van de patiënt en zijn naasten. Kolonialisme, slavernij en hedendaags racisme zijn bij uitstek onderwerpen waarbij de context en de collectieve ervaring van groot belang zijn. Toch moet de persoonlijke en emotionele beleving van dit historisch trauma niet ondergesneeuwd raken in psychotherapie. Voorkom dat de therapie verandert in een dialoog over sociaal-historische thema's.

REFERENTIES

1. Gone, J.P. (2014). Reconsidering American Indian historical trauma: Lessons from an early Gros Ventre war narrative. *Transcultural Psychiatry*, 51(3), 387–406.
2. Kirmayer, L. J., Gone, J.P., & Moses, J. (2014). Rethinking Historical Trauma. *Transcultural Psychiatry*, 51(3), 299–319.
3. Crampton, P., Dowell, A., Parkin, C., & Thompson, C. (2003). Combating effects of racism through a cultural immersion medical education program. *Academic Medicine*, 78(6), 595–598.
4. APA (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 5th edition*. Washington: APA. www.dsm-5.nl/documenten/artikel/13/Cultural-Formulation-Interview

OVER DE EXPERT

Samrad Ghane is klinisch psycholoog, medisch antropoloog en senior onderzoeker bij Parnassia Groep. Hij is tevens als bestuurslid en voorzitter van de Special Interest Group 'Culturele Diversiteit en Trauma' verbonden aan de NtVP.

Samrad Ghane

Podcast

GEDWONGEN

tewerkgesteld in Duitsland

Ruim een half miljoen Nederlandse mannen werkten tijdens de Tweede Wereldoorlog als dwangarbeider in Duitsland. In de vijfdelige podcastserie Gedwongen volgen we het verhaal van vijf van hen. Hun ervaringen verschillen soms als dag en nacht, maar allemaal vertrokken ze als tiener en kwamen ze als volwassen man terug.

Kijk voor meer informatie op www.4en5mei.nl/gedwongen